



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΟΥ
ΣΧΟΛΗ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ
ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
«ΑΡΧΑΙΑ ΚΑΙ ΝΕΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ»
(ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΑΡΧΑΙΑ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑ)

Ο ΔΙΑΛΟΓΟΣ ΤΩΝ ΜΗΛΙΩΝ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

Της

Ευσταθίας Α. Καλογεροπούλου

Πτυχιούχου Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου,
2016

Επιβλέπων Καθηγητής: Κωνσταντίνουπος Λ. Βασίλειος, Καθηγητής
Πανεπιστημίου Πελοποννήσου.

Συνεπιβλέποντες : Βολονάκη Ελένη, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου
Πελοποννήσου.

Ευσταθίου Αθανάσιος, Αναπληρωτής Καθηγητής Ιονίου
Πανεπιστημίου.

Καλαμάτα, Ιανουάριος 2019

Περιεχόμενα

Εισαγωγή.....	σελ. 4-6
Κύριο Μέρος	
1. Α) Θουκυδίδης: η ζωή και το έργο του.....	σελ. 7-14
B) Το ύφος του Θουκυδίδη.....	σελ. 15-19
2. Διάλογος Μηλίων: περιεχόμενο.....	σελ. 20-24
3. Χρονολογία σύνθεσης του Διαλόγου.....	σελ. 25-27
4. Ιστορικό πλαίσιο του Διαλόγου.....	σελ. 28-31
5. Ερμηνευτική ανάλυση του Διαλόγου (§84-116)	σελ. 32-57
6. Γιατί η Μήλος;	σελ. 58-59
7. Ο Αθηναϊκός Ιμπεριαλισμός	σελ. 60-69
8. Ρεαλιστικά στοιχεία	σελ. 70-73
9. Η αυθεντικότητα του Διαλόγου	σελ. 74-76
10. Πολιτική ανάλυση του Διαλόγου.....	σελ. 77-90
11. Ρητορική και Διάλογος	σελ. 91-95

12. Ηθική θεωρία του Διαλόγου	σελ. 96-99
13. Η επιλογή του διαλόγου.....	σελ. 100-102
14. Η τραγικότητα του διαλόγου	σελ. 103-105
15. Συμπεράσματα	σελ. 106-109
Βιβλιογραφία	σελ. 110-112

Εισαγωγή

Θα μπορούσε να προβάλει κανείς την αντίρρηση ότι υποθέτοντας ότι η ενοποίηση μπορούσε να επιτευχθεί μόνο αν μια ισχυρή πόλη κυριαρχούσε πάνω στις άλλες, ο Θουκυδίδης παραβλέπει τις δυνατότητες εκούσιας συνεργασίας. Αλλά το ζήτημα αυτό ήταν, στη συνείδησή του, ξεφλημένο, τουλάχιστον όσον αφορούσε στη Συμμαχία της Δήλου: με κάποια πικρία σημειώνει στην Πεντηκονταετία ότι οι Ιωνικές πόλεις με τη νωθρότητα και την αδυναμία τους από νωρίς παρέδωσαν ολοσχερώς την αρχηγία στην Αθήνα. Αυτή η διαφορά σθένους ανάμεσα στους Ίωνες και τους Αθηναίους είναι ένα κρίσιμο και τραγικό στοιχείο της εποχής. Το ζήτημα λοιπόν για τον Θουκυδίδη δεν ήταν η ύπαρξη ή απουσία κυριαρχίας από την Αθήνα, αλλά μάλλον η ηπιότητα ή ο δεσποτισμός της κυριαρχίας της και ένα από τα κεντρικά θέματα της Ιστορίας αφορά ακριβώς τη μετάβαση από τις αρχές της γενναιοψυχής ηγεσίας που εξαγγέλλονται στον Επιτάφιο, στις αρχές της απροσημάτιστης απολυταρχίας που εκφράζονται στο **Διάλογο των Μηλίων**. Ο Θουκυδίδης έχει συγκριθεί συχνά με το Μακιαβέλλι για την αποστασιοποιημένη και, από ορισμένες απόψεις, αμοραλιστική στάση του προς τη δύναμη. Αλλά δεν είναι μακιαβελλικός με τη συνήθη σημασία του όρου: δηλαδή δεν τον απασχολεί αποκλειστικά η απόκτηση και η χρήση της δύναμης αλλά μάλλον, όπως δείχνει η Αρχαιολογία, η σημασία της στην ιστορία του πολιτισμού.¹

Ένα σημαντικό γεγονός, λοιπόν, πριν από την εκστρατεία στη Σικελία είναι η επίθεση των Αθηναίων στη Μήλο το 416 και είναι αξιοσημείωτο όχι τόσο καθαυτό όσο για τις περίφημες σελίδες που του αφιέρωσε ο Θουκυδίδης. Αυτό το μικρό δωρικό νησί, που απέχει κάπου εβδομήντα μίλια από την ανατολική ακτή της Λακωνικής, δεν είχε συμπεριληφθεί ποτέ στη Συμμαχία της Δήλου. Το 426 είχε δεχτεί επίθεση και είχε περιληφθεί στο διευρυμένο φορολογικό κατάλογο του επόμενου έτους, αλλά παρ' όλα αυτά είχε διατηρήσει ως τώρα την ανεξαρτησία του. Τώρα, μετά την αποτυχία της πελοποννησιακής πολιτικής του Αλκιβιάδη, φαίνεται πως δημιουργήθηκε στην Αθήνα καινούριο ενδιαφέρον για την εκμετάλλευση των παλιών πλεονεκτημάτων της ναυτικής δύναμης και έγινε εκστρατεία για να φέρουν με τη βία τη Μήλο στη συμμαχία. Ο Θουκυδίδης μεταφέρει μια συνομιλία, που έγινε ακριβώς πριν αρχίσει η πολιορκία,

¹ Finley (2004): 96

ανάμεσα στους Αθηναίους πρέσβεις και τους άρχοντες του νησιού, και αυτό, ο φοβερός Διάλογος των Μηλίων, είναι που από μόνο του χαρίζει την αθανασία σε μια κατά τα άλλα ξεχασμένη πράξη καταπίεσης.²

Καθώς τα πιο σημαντικά μέτωπα του πολέμου τείνουν να κλείσουν ή βρίσκονται σε ύφεση, ο Θουκυδίδης επιλέγει να αφηγηθεί εκτενώς την αθηναϊκή εκστρατεία εναντίον της Μήλου. Η Μήλος είχε μέχρι τότε μείνει πεισματικά εκτός της Αθηναϊκής Συμμαχίας, καθώς κατοικείτο από Δωριείς που θεωρούσαν τους εαυτούς τους αποίκους των Λακεδαιμονίων, με τους οποίους άλλωστε είχαν εξαιρετικές σχέσεις. Στην αρχή του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι Αθηναίοι είχαν εκστρατεύσει ξανά ενάντια στη Μήλο, αλλά απασχολημένοι ταυτόχρονα και σε άλλα μέτωπα δεν είχαν δώσει μια τελική λύση στο θέμα. Τώρα όμως, το 417, ενέτειναν τις επιδρομές ενάντια στο νησί, με αποτέλεσμα να ξεσπάσει ανοιχτός πόλεμος. Αναρωτιέται κανείς για τα αίτια αυτής της επιχείρησης ενάντια σε ένα μικρό νησί που δεν είχε προκαλέσει. Υποστηρίζεται από τους νεότερους ιστορικούς πως οι Αθηναίοι το 416 βρίσκονταν σε έναν πολεμικό αναβρασμό και μετά την αποτυχία στην Πελοπόννησο ήταν έτοιμοι να δεχθούν κάθε εκστρατεία που τους προτεινόταν. Επρόκειτο, όμως, και για ζήτημα κύρους. Οι Αθηναίοι, μετά την αποτυχία στη Μαντίνεια, αισθάνθηκαν το κύρος τους ως μεγάλης δύναμης να έχει μειωθεί και, καθώς η συμμαχία τους στην Πελοπόννησο κατέρρευσε, βρέθηκαν χωρίς συμμάχους στην ηπειρωτική χώρα. Σε καμία, όμως, περίπτωση η Αθήνα, η μεγάλη ναυτική δύναμη, δεν θα επέτρεπε να αμφισβητηθεί η κυριαρχία της στη θάλασσα. Η ανεξαρτησία της Μήλου, υπό αυτές τις συνθήκες, έγινε πολύ ενοχλητική και η Αθήνα, με τη φιλοπόλεμη παράταξη να κερδίζει ολοένα έδαφος, επιδίωκε μια εκστρατεία που θα καταδείκνυε πως η ναυτική της δύναμη ήταν αλώβητη και αδιαμφισβήτητη. Προτού όμως αρχίσουν σοβαρές εχθροπραξίες, οι Αθηναίοι έστειλαν πρέσβεις στους Μηλίους για να τους πείσουν να υποταχθούν. Ο Θουκυδίδης επέλεξε να παρουσιάσει τα επιχειρήματα υπό τη μορφή **διαλόγου** μεταξύ των Αθηναίων πρέσβων και των Μηλίων αρχόντων, μέθοδος που προσέδωσε δραματικότητα και αμεσότητα στο επεισόδιο. Οι Αθηναίοι πρέσβεις παρουσιάζονται να υποστηρίζουν με πρωτοφανή κυνισμό και ωμότητα πως το **δίκαιο** λαμβάνεται υπ' όψιν μόνο όταν οι δύο πλευρές έχουν την ίδια δύναμη, κάτι που

² Finley (2004): 213-214

προφανώς δεν συνέβαινε εδώ και πως είναι απολύτως φυσικό οι ισχυροί να εξουσιάζουν και οι αδύναμοι να υποτάσσονται.

Κατά τον Αρχιδάμειο Πόλεμο είχαν ληφθεί και από τις δύο πλευρές πολύ σκληρά μέτρα εναντίον πόλεων. Δεν έχουμε παρά να θυμηθούμε τις περιπτώσεις των Πλαταιών, της Σκιώνης και της Λέσβου. Η περίπτωση όμως των Μηλίων αποτελεί μια ιδιαίζουσα περίπτωση, καθώς οι κάτοικοι του νησιού δεν είχαν δώσει καμία αφορμή, ούτε είχαν λάβει μέρος στις εχθροπραξίες. Απλώς υπερασπίστηκαν το δικαίωμά τους στην ανεξαρτησία. Η καταστροφή της Μήλου μπορεί να εκληφθεί ως ύβρις, ως η ύψιστη αλαζονική πράξη σκληρότητας της Αθήνας.³

³ Ζουμπουλάκης(2017): 86-89

Κύριο μέρος

1)

A) Θουκυδίδης: η ζωή και το έργο του

- Εκτός από κάποιες πολύτιμες πληροφορίες που αντλούμε από το έργο του, για τη ζωή του Θουκυδίδη εξαρτιόμαστε από αρχαία βιογραφικά έργα, όπως είναι ο *Βίος*, έργο ενός λογίου με το όνομα Μαρκελλίνος, από δύο ανώνυμους *Βίους* και από το λήμμα *Θουκυδίδης* της Σούδας. Αποσπασματικές πληροφορίες περιέχονται περιστασιακά σε γνώση μας χάρη στα έργα άλλων συγγραφέων (όπως του Παυσανία).

Ο Θουκυδίδης γεννήθηκε στην Αθήνα, στον δήμο Αλιμούντα. Αμφισβητούμενη είναι η χρονολογία της γέννησής του. Δεδομένου ότι το 424/ 23 π.Χ. ανέλαβε το αξίωμα του στρατηγού, για το οποίο απαιτούνταν το κατώτατο ηλικιακό όριο των 30 χρόνων, η γέννησή του θα πρέπει να τοποθετηθεί αναμφίβολα πριν από το 455 και, κατά πάσα πιθανότητα, μεταξύ του 460 του 455 π.Χ. Αντίθετα, από τη Σούδα πληροφορούμαστε ότι για τους αρχαίους η ακμή του ιστορικού τοποθετούνταν στην 87^η Ολυμπιάδα, που αντιστοιχούσε στα έτη 432/ 29 π.Χ., κατά συνέπεια θα είχε γεννηθεί πριν από 40 χρόνια, περίπου το 470 π.Χ. Αυτή η αρχαιότερη κατά μία δεκαετία τουλάχιστον χρονολογία θεωρείται λιγότερο αξιόπιστη σε σχέση με την υπόθεση που βασίζεται στην άσκηση του αξιώματος του στρατηγού, η οποία, μεταξύ των άλλων, αποτελεί και τη μοναδική ασφαλή χρονολογία στην οποία μπορούμε να βασιστούμε, πέραν του γεγονότος που μας αναφέρει ο ίδιος (2,48,3), ότι δηλαδή προσβλήθηκε από την επιδημία που έπληξε την Αθήνα το καλοκαίρι του 429 π.Χ.

Οι πηγές τον παρουσιάζουν ως μαθητή του φιλόσοφου Αναξαγόρα και του Αντιφώντα από τον Ραμούντα, μιας σπουδαίας προσωπικότητας της Αθήνας του 5^{ου} αιώνα π.Χ., οι σχέσεις με τον οποίο δεν μπορούν να αποκλειστούν εντελώς. Ενώ ο *Βίος* του Μαρκελλίνου δεν δέχεται ότι ο Θουκυδίδης είχε αφιερωθεί στην πολιτική δραστηριότητα πριν από το 424/23 π.Χ., άλλες πηγές έχουν αντίθετη άποψη και υποστηρίζουν ότι ο Θουκυδίδης ανέλαβε άλλα σημαντικά αξιώματα, πιθανόν προτού γίνει στρατηγός. Το 424/ 23 π.Χ. οι Αθηναίοι χρειάζονταν ένα συμπολίτη τους ο οποίος θα μπορούσε να

αναλάβει αποτελεσματικά τις πολεμικές επιχειρήσεις χάρι στον πλούτο του και τους ισχυρούς δεσμούς του με τη Θράκη, η περιοχή της οποίας αποτελούσε το θέατρο του πολέμου εναντίον της Σπάρτης· ο Θουκυδίδης πληρούσε ικανοποιητικά τις προϋποθέσεις και επιλέχθηκε ως ένας από τους στρατηγούς. Ο Θουκυδίδης κατόρθωσε να σώσει το λιμάνι της Ηϊόνας, αλλά δεν μπόρεσε να εμποδίσει την απώλεια της Αμφίπολης. Φαίνεται ότι για την αποτυχία αυτή ο Θουκυδίδης προσήχθη σε δίκη, ύστερα από ενέργειες της ακραίας παράταξης των δημοκρατικών. Ο ιστορικός καταδικάστηκε σε εξορία και του απαγορεύτηκε να επιστρέψει στην Αθήνα και την Αττική γενικότερα, αλλά και να ταφεί εκεί μετά το θάνατό του. Ωστόσο η πληροφορία αυτή δεν γίνεται αποδεκτή από όλους. Σύμφωνα με ορισμένους, η πληροφορία περί εξορίας δεν αντιστοιχεί στην πραγματικότητα, αλλά αποτελεί μία μεταγενέστερη προσθήκη, και ο Θουκυδίδης παρέμεινε στην Αθήνα, όπου πράγματι έζησε το ολιγαρχικό πραξικόπημα του 411 π.Χ.: η απομάκρυνσή του από την πόλη πραγματοποιήθηκε αργότερα, πιθανόν μετά την ανατροπή του ολιγαρχικού πολιτεύματος και την αποκατάσταση της δημοκρατίας. Η εξορία δεν τον εμπόδισε να επισκέπτεται μέρη ελεγχόμενα από τους Αθηναίους ούτε να συλλέγει τις απαραίτητες πληροφορίες για τη συγγραφή του έργου του. Δεν αποκλείεται να είχε διαμείνει και στην Πελοπόννησο, είτε προς αναζήτηση ιστορικών πληροφοριών είτε για να βρει ένα καταφύγιο από την εχθρότητα των συμπολιτών του. Σχετικά με το θάνατό του η ποικιλία των παραδόσεων μας υποχρεώνει να υποθέσουμε ότι κατά την αρχαιότητα δεν γνώριζαν τίποτα το συγκεκριμένο. Υπήρχε η άποψη ότι είχε πεθάνει στη Θράκη, αλλά τα οστά του αναπαύονταν στον οικογενειακό τάφο του Κίμωνα στην Αθήνα, ή ότι πέρασε το τέλος της ζωής του στην αυλή του Μακεδόνα βασιλιά Αρχέλαου· ο Δίδυμος και ο Πανσανίας ισχυρίζονταν ότι πέθανε με βίαιο θάνατο στην Αθήνα ή κατά την επιστροφή του στην πατρίδα· ο Τίμαιος πρέσβευε ότι είχε ταφεί στην Ιταλία. Μια ανάλογη αβεβαιότητα επικρατεί και στις σύγχρονες έρευνες: όποιος δεν αποδέχεται την πληροφορία περί εξορίας ακολουθεί τον Δίδυμο και τον ισχυρισμό του περί βίαιου θανάτου στην Αθήνα. Διαπιστώνεται, επομένως, ότι είχε επιστρέψει από την εξορία και ότι ο τάφος του βρισκόταν στην Αθήνα δίπλα σε εκείνον του Κίμωνα. Η χρονολογία του θανάτου του τοποθετείται συνήθως μεταξύ του 403 και του 399 π.Χ.⁴

⁴ Montanari (2010): 517-519

• Η ακμή του Θουκυδίδη συμπίπτει με το β' μισό του 5^{ου} αι., όπου η περικλεική Αθήνα με τον πολύπτυχο δυναμισμό της θα αναδειχθεί σε πανελλήνιο πνευματικό κέντρο. Το πνευματικό κλίμα της Αθήνας με τις νεωτεροποιές ιδέες της σοφιστικής διαμόρφωσε τον πνευματικό του κόσμο και άφησε ανεξίτηλα σημάδια στο έργο του. Θρεμμένος από τις ιδέες της εποχής του, ο Θουκυδίδης, μολονότι είχε αδιαμφισβήτητα ολιγαρχικές καταβολές ως συγγενής του Μιλτιάδη, του Κίμωνα και πιθανότατα του ηγέτη των ολιγαρχικών Θουκυδίδη του Μελησίου, κράτησε επιφυλακτική στάση στην παράδοση, επηρεασμένος βαθύτατα από τον ορθολογισμό της σοφιστικής. Την ίδια εποχή, ο αγνωστικισμός του Πρωταγόρα έθετε τις βάσεις για μία ορθολογιστική ερμηνεία των ανθρώπινων πραγμάτων, αντίληψη με ανυπολόγιστες συνέπειες για την επιστημονική εξέλιξη της ιστοριογραφίας. Η θουκυδιδική ιστορική αντίληψη σε μια θεμελιώδη για την ανάπτυξη του είδους στροφή κλείνει ερμητικά την πόρτα στις υπερφυσικές δυνάμεις και προσπαθεί να εντοπίσει την αρχή της αιτιότητας των γεγονότων αποκλειστικά και μόνο στον άνθρωπο. Ακόμα και η αρχή της τυχαιότητας εξετάζεται από την οπτική της ορθολογιστικής ερμηνείας της ιστορίας που εφαρμόζεται σε ολόκληρο το θουκυδιδικό έργο. Επομένως, η τύχη αποβάλλει τη μεταφυσική της αιτιολογία και από υπερφυσική δύναμη που επηρεάζει την εξέλιξη των γεγονότων μετατρέπεται απλά στον απρόβλεπτο παράγοντα που δεν μπορεί να υπολογίσει ο ανθρώπινος νους. Έτσι, η ιστορία παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα των ανθρώπινων σχεδιασμών και πράξεων των οποίων η διαλεκτική σχέση θα πρέπει να αναλυθεί σε βάθος, προκειμένου να αποκαλυφθούν οι δυνάμεις που τις κινούν. Τώρα η ιστοριογραφία δεν είναι μια απλή καταγραφή πράξεων του παρελθόντος, έστω και λεπτομερειακά ακριβής, αλλά αναβαθμίζεται σε μια προσπάθεια εμπειριστατωμένης αναζήτησης των δυνάμεων που δρουν πάντα στο βάθος των πραγμάτων. Με την αντίληψη αυτή, ο Θουκυδίδης γίνεται ο θεμελιωτής της **επιστημονικής ιστοριογραφίας**. Αποφασιστική στην κατεύθυνση αυτή είναι η διάκριση ανάμεσα στα πραγματικά αίτια και τις αφορμές, που αναγορεύεται από τον Θουκυδίδη σε σημαντικό εργαλείο ακριβούς ανάλυσης και αντικειμενικότητας. Το πόσο σημαντική είναι αυτή η διάκριση καταφαίνεται από τη διακρίβωση των αιτιών του Πελοποννησιακού πολέμου, που ταξιθετούν τον ιστορικό στους πρωτοπόρους αναλυτές

των διεθνών σχέσεων. Πολιτικοκοινωνικά και οικονομικά κίνητρα αναδύονται ως αποφασιστικοί παράγοντες ιστορικής εξέλιξης μέσα από συγκεκριμένες εκδηλώσεις, όπως στάσεις, εκστρατείες, αποστασίες, ενώ η ανάδειξη της προσωπικότητας στην εξέλιξη των γεγονότων δεν λειτουργεί με τον τρόπο της απόλυτης ευθύνης, όπως στον Ηρόδοτο, αφού η δράση δεν οργανώνεται γύρω από τα πρόσωπα, αλλά γύρω από ένα πολυσύνθετο παιχνίδι δυνάμεων στο οποίο τα πρόσωπα είναι μέτοχοι. Επομένως, αποκαλύπτοντας ο ιστορικός τα κίνητρα των ανθρώπινων πράξεων φωτίζει ολόπλευρα και σε βάθος τα γεγονότα και προσδιορίζει τη διαλεκτική τους σχέση, αναδεικνύοντας έτσι την επιστημονική ιστοριογραφία. Ο ίδιος ο Θουκυδίδης με την αρνητική κριτική που ασκεί στους προγενέστερους ποιητές και λογογράφους για την παραποίηση που επέφεραν στα γεγονότα είτε μέσω της μυθώδους διόγκωσής τους, είτε μέσω της επιδιωκόμενης διηγηματικής απόλαυσης, έχει τη βεβαιότητα ότι η πραγματική ιστοριογραφία εγκαινιάζεται με το έργο του, αφού αυτή συνεπάγεται παραίτηση από οποιοδήποτε στολίδι και προσήλωσή στην ακρίβεια. Η ευλαβικά τηρούμενη αποφυγή διατύπωσης προσωπικών κρίσεων από τον Θουκυδίδη πρέπει να θεωρηθεί φυσιολογική συνέπεια της πρόθεσής του για αντικειμενική παράθεση των γεγονότων, αφού οι προσωπικές εκτιμήσεις υπονομεύουν σοβαρά την αυθεντικότητά τους.⁵

- Το έργο έχει γραφεί για να χρησιμεύσει ως παντοτινό απόκτημα περισσότερο, παρά να προκαλέσει μια πρόσκαιρη ευχαρίστηση σε διαγωνισμό. Είναι σαφές ότι το έργο δεν απευθύνεται για ευρεία χρήση σε ακροατήρια, όπως έκανε ο Ηρόδοτος και οι επικοί ποιητές, αλλά στον σκεπτόμενο και απαιτητικό ως προς την αλήθεια πολίτη. Έτσι, η ιστορία από απλή καταγραφή πράξεων του παρελθόντος αναβαθμίζεται σε εργαλείο που εξοπλίζει το μελετητή της με μία σίγουρη γνώση για να προβλέψει τις μελλοντικές εξελίξεις, αφού η ανθρώπινη φύση ως σταθερός παράγοντας των γεγονότων δεν αλλάζει και ενεργεί με τον ίδιο ή παρόμοιο τρόπο σε παρόμοια γεγονότα. Αυτός ο συνειδητός διδακτισμός έχει σωστά παρατηρηθεί πως δεν αποτελεί μια απλουστευμένη μορφή της φράσης *historia vitae magistra*, αλλά μια προσπάθεια μετάδοσης πολιτικών γνώσεων με ισχύ που η μονιμότητά της εξασφαλίζεται από την κατανόηση νομοτελειών και δυνάμεων οι οποίες ενεργούν σαν σταθερές στο βάθος των γεγονότων. Έτσι ο μελετητής

⁵ Κωνσταντινόπουλος (2013): 32-35

μπορεί να αντιμετωπίζει καλύτερα το μέλλον του και να αποφασίζει κατανοώντας τη δυναμική των γεγονότων και προβλέποντας την εξέλιξή τους.⁶

Αυτή η φύση του ανθρώπου, που στο βάθος είναι αμετάβλητη, εκδηλώνεται για τον Θουκυδίδη κυρίως την αναζήτηση της δύναμης και του προσωπικού κέρδους, και τότε τους νόμους τους νιώθουν με δυσφορία σαν εμπόδια. Κι εδώ επίσης θυμόμαστε τη σοφιστική διδασκαλία που κηρύσσει το δίκαιο του ισχυρότερου σαν το μοναδικό φυσικό δίκαιο που ισχύει, και πάλι όμως η διαφορά του είναι πιο σημαντική από τη συμφωνία. Ενώ δηλαδή η αδιάλλακτη πτέρυγα των σοφιστών υποστήριζε με μεγάλα λόγια το δίκαιο του ισχυρότερου, ο Θουκυδίδης αποφεύγει κάθε αξιολόγηση και παρατηρεί με την απροκαταληψία του γιατρού κοντά στο κρεβάτι του αρρώστου.

Εκείνη η διπλή αιτιολόγηση της δράσης από θεϊκή παρέμβαση και ανθρώπινη βούληση, που μπορούμε να την παρακολουθήσουμε από τον Όμηρο ως την κλασική εποχή, εμφανίζεται σε αυτόν εγκοσμιοποιημένη στο ένα της σκέλος. Η αντιπαράθεση όμως των σχεδίων και των τολμημάτων του ανθρώπου με παράγοντες που ξεφεύγουν από τον έλεγχό του, διατηρείται στο βασικό σκελετό. Ο άνθρωπος που δρα είναι στον Θουκυδίδη προπάντων ο πολιτικός και κοντά σε αυτόν ο στρατηγός. Καθήκον του ανθρώπου που βρίσκεται στο τιμόνι είναι η λογική κατάστροψη σχεδίων, που μόνο αυτή μπορεί να εξασφαλίσει την επιτυχία, ως εκεί που μπορεί να φτάσει η ανθρώπινη πρόβλεψη. Όλα τα σημαντικά πρόσωπα του έργου του Θουκυδίδη μας δείχνονται σαν άνθρωποι που σχεδιάζοντας και ζυγίζοντας τις δυνατότητες κοιτάζουν το μέλλον. Όσο πιο μακριά φτάνει το μυαλό τους (γνώμη) για να συλλάβουν την κατάσταση και να εκτιμήσουν το παιχνίδι των δυνάμεων, τόσο μεγαλύτερη είναι η ελπίδα της επιτυχίας.⁷

Με επιστημονική στάση ο Θουκυδίδης προσπαθεί να δώσει στις διηγήσεις του τέλεια βεβαιότητα (*το σαφές*). Αυτή εξασφαλίζεται ικανοποιητικά με αυτοψία των σύγχρονων γεγονότων ή με τη μαρτυρία εκείνων που είχαν πάρει μέρος οι ίδιοι σε αυτά. Αυτό είναι πιο δύσκολο στην έκθεση του παρελθόντος, και εδώ όμως στόχος του μένει η πειστική απόδειξη (*τεκμήριον*). Βαρυσήμαντα η λέξη πλαισιώνει στο κεφάλαιο 1 και 21 την «αρχαιολογία». Αποδείξεις όμως σαν και αυτές που προσφέρουν τα έγγραφα υπάρχουν μόνο σε ευνοϊκές περιπτώσεις. Αλλιώς πρέπει ο στόχος να αναζητηθεί πιο βαθιά και να

⁶ Κωνσταντινόπουλος (2013): 42

⁷ Lesky (2006): 663-664

αποβλέψουμε προς το εύλογο αντί προς το βέβαιο. Το εύλογο (*εικός*) όμως πετυχαίνεται με μία εμπειρία (*εικάζειν*), που η σοφιστική διδασκαλία σε στενό σύνδεσμο με τη δικαστηριακή πράξη την είχε ανεβάσει σε σημαντική ακμή. Ο σοφιστικός ρήτορας ζητά να ξυπνήσει εκείνη την εντύπωση της πιθανοφάνειας, που είναι επιθυμητή για τους σκοπούς του· ο Θουκυδίδης απεναντίας ζητά με τη μέθοδο του *εικάζειν* να φτάσει τόσο κοντά στην αλήθεια όσο του είναι δυνατόν.⁸

Συνεπώς προς την αναζήτηση των πραγματικών αιτιών και την αντικειμενική εξιστόρηση των γεγονότων είναι και η σταθερή του αξίωση για παραίτηση από κάθε προσωπική άποψη ή συναισθηματική κρίση. Όσες φορές παραβαίνει αυτή την αρχή, επιθυμεί, υπηρετώντας την επιδίωξή του να καταστήσει το έργο του «*κτῆμα ες αιεί*», να προβάλλει εκείνες τις αντιδράσεις της ανθρώπινης φύσης που έχουν γενική ισχύ και επομένως υπηρετούν τον ιστορικό διδακτισμό.

Πολύ σωστά έχει επισημανθεί, ότι σε όλες τις περιοχές της γνώσης τον 5^ο αι. αναπτύσσεται αυτός ο τρόπος παρατήρησης που οδηγεί επαγωγικά σε γενικά συμπεράσματα. Σ' αυτό όμως ο Θουκυδίδης είναι σχεδόν μοναδικός και κάθε είδος εξάρτησης πρέπει να μην υπερτονίζεται. Αυτή διακριβώνεται περισσότερο σε λανθάνουσες προσωπικές κρίσεις στις σύντομες περιγραφές γεγονότων, όπως στην περίπτωση της Νάξου ή στην περίπτωση της αποστολής της τριήρους στη Μυτιλήνη για την ανακοίνωση της τιμωρίας. Οι λανθάνουσες αυτές αναφορές σε συνδυασμό με την παθολογία του πολέμου δεν ευνοούν την άποψη μερικών που ήθελαν να διαγνώσουν πίσω από την αντικειμενικότητα της θουκυδιδικής γραφής τον αμοραλισμό ενός Machiavelli. Είναι όμως αλήθεια πως στις διεθνείς σχέσεις για πρώτη φορά αναγνωρίζονται το συμφέρον και η φυσική ισχύς ως κίνητρα επιβολής του ισχυρότερου στον ασθενέστερο. Αυτό όμως που αποτελεί μια επιστημονική διαπίστωση, δεν μπορεί να αναχθεί σε αρχή που ο ίδιος υποστηρίζει, όπως γίνεται στην περίπτωση του Machiavelli.⁹

Ο Θουκυδίδης προβαίνει σε μια σαφή μεθοδολογική διαπίστωση σε σχέση με την κριτική των πηγών. Ο ιστορικός δηλώνει ότι βασίστηκε στην προσωπική παρατήρηση των γεγονότων (με έναν τρόπο που δεν διαφέρει από την αυτοψία του Ηρόδοτου) και,

⁸ Lesky (2006): 637-638

⁹ Κωνσταντινόπουλος (2013): 57,59-60

όσο αυτό ήταν δυνατό, στις πληροφορίες αυτοπτών μαρτύρων· δεν υιοθέτησε όμως παθητικά τις πληροφορίες του πρώτου τυχόντος, αλλά εξέτασε σε βάθος μία προς μία τις μαρτυρίες που συνέλεξε. Ο Θουκυδίδης γνωρίζει καλά ότι για το ίδιο γεγονός διαφορετικοί μάρτυρες καταθέτουν μαρτυρίες ακόμα και εντυπωσιακά αποκλίνουσες μεταξύ τους, είτε λόγω των ανακρίβειών της μνήμης είτε λόγω αλλοιώσεων, περισσότερο ή λιγότερο σκόπιμων, που προέρχονται από τις πολιτικές πεποιθήσεις του καθενός. Η τελική επιδίωξη είναι, επομένως, η προσήλωση στην αλήθεια, η οποία επιτυγχανόταν καλύτερα στην αφήγηση των σύγχρονων γεγονότων χάρη στη δυνατότητα της άμεσης εμπειρίας και στην εγκυρότητα των μαρτύρων. Σε αντιδιαστολή με τον Ηρόδοτο, ο οποίος προέβαινε στην παράθεση των διαφορετικών εκδοχών, ο Θουκυδίδης απορρίπτει την αρχή του «λέγειν τα λεγόμενα» και επιχειρεί μία κριτική επιλογή των αντιφατικών πληροφοριών που συλλέγει· ωστόσο παραθέτει μόνο την εκδοχή που αποδεικνύεται αληθινή ή αληθοφανής ύστερα από προσεκτική κρίση, αποκλείοντας εντελώς άλλες παράλληλες εκδοχές. Το κριτήριο αυτό που μπορεί να φαίνεται προτιμότερο σε σχέση με εκείνο του Ηροδότου, γιατί δείχνει μεγαλύτερη εμπιστοσύνη στην ορθολογική κριτική των αιτιών, στην πραγματικότητα κρύβει μία μεγάλη παγίδα, αφού η γνώμη του ιστορικού ενδέχεται να έχει επιβάλει τον αποκλεισμό και την απώλεια αποφασιστικών παραδόσεων για την ανασύνθεση των γεγονότων.¹⁰

- Όπως το έργο του Ηροδότου, έτσι και αυτό του Θουκυδίδη σώζεται χωρισμένο σε βιβλία, 8 αυτή τη φορά, ενώ και στην περίπτωση αυτή πιστεύεται ότι η διαίρεση δεν οφείλεται στο συγγραφέα αλλά στους Αλεξανδρινούς φιλολόγους που επιμελήθηκαν την έκδοση που γνωρίζουμε. Στην πραγματικότητα, ο Θουκυδίδης ενέταξε την ιστορική του αφήγηση μια ολόκληρη σειρά παύσεων, που χαρακτηρίζονται από την υπογραφή του (τη λεγόμενη *σφραγίδα*): από το 2^ο έως το 7^ο βιβλίο συναντούμε 12 φορές, κάθε φορά που ολοκληρωνόταν ένα έτος πολέμου, την εξής έκφραση «και έτσι ολοκληρώθηκε αυτό το έτος πολέμου, την ιστορία του οποίου έγραψε ο Θουκυδίδης». Από τα στοιχεία αυτά προκύπτει η άποψη ότι αρχικά σε κάθε έτος πολέμου αντιστοιχούσε ένα βιβλίο ή ένας κύλινδρος παπύρου, ο οποίος ολοκληρωνόταν με τη σφραγίδα του συγγραφέα.

¹⁰ Montanari (2010): 530

Δεδομένου ότι η μονογραφία περιλαμβάνει 21 έτη πολέμου, έχει προταθεί η σκέψη ότι αυτός ήταν και ο συνολικός αριθμός των βιβλίων.¹¹

- Μοναδική είναι η διαλογική μορφή Μηλίων και Αθηναίων στο περίφημο επεισόδιο του 5^{ου} βιβλίου, που δεν πρέπει να συσχετιστεί με τους σωκρατικούς διαλόγους, αλλά μάλλον με τη σοφιστική εριστική που και ο Σωκράτης χρησιμοποίησε. Έτσι, ενώ τίποτα δεν αποκλείει το ενδεχόμενο να έγινε ο περίφημος διάλογος, πρέπει να προσγραφεί στον ιστορικό ότι με αυτή τη δομή διαφύλαξε αυθεντικά την αντίθεση ισχυρού και ανίσχυρου και κατέδειξε τον αμοραλισμό της αθηναϊκής ηγεμονίας. Συνοψίζοντας, η μορφή της θουκυδιδικής ιστορίας υπηρετεί, σε σύγκριση με αυτήν του Ηροδότου, περισσότερο την αντικειμενικότητα και την ακρίβεια.¹²

¹¹ Montanari (2010): 519

¹² Κωνσταντινόπουλος (2013): 81-82

B) Το ύφος του Θουκυδίδη

Οι αρχαίοι κριτικοί του ύφους στο σύνολό τους και ιδιαίτερα ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς, μη μπορώντας να κατανοήσουν την ιδιαιτερότητα του θουκυδίδειου ύφους, επέκριναν τα κυριότερα χαρακτηριστικά του, δηλαδή την αφαιρετικότητα, την πυκνότητα και την ποικιλία.

Δεν αντιλήφθηκαν τη σημασία του αντιθετικού ύφους, που από εκφραστικό όργανο της σοφιστικής ρητορικής προσαρμόστηκε τώρα από τον Θουκυδίδη, για να υπηρετήσει την ιστοριογραφία. Ο ρητορικός αυτός πεζός λόγος δηλαδή δεν εξυπηρέτησε τον ιστοριογράφο μόνο στη σύνθεση των δημηγοριών, που καλύπτουν τα δύο πέμπτα του έργου του, αλλά χρησιμοποιήθηκε και ως κύριο όργανο ανάλυσης των καταστάσεων.

Τα κυριότερα χαρακτηριστικά του θουκυδίδειου ύφους, όσον αφορά στη δομή του, είναι τα εξής:

i. Εξωτερική και εσωτερική αντίθεση

Το πιο σημαντικό χαρακτηριστικό είναι το αντιθετικό κτίσιμο των περιόδων, δηλαδή η αντιπαράθεση των προτάσεων, που επιτυγχάνεται όχι μόνο εξωτερικά, με τη χρήση αντιθετικών συνδέσμων (*μέν - δέ, ού - αλλά* κ.τ.λ.), αλλά και εσωτερικά-λογικά, με τη χρήση αντίθετων εννοιών. Σ' αυτό το αντιθετικό κτίσιμο είναι φυσικό οι προτάσεις, επειδή δεν υποτάσσονται σε μια στημονική ιδέα, να διατηρούν την αυτονομία τους, ανεπηρέαστες από κάθε κεντρική αναφορά.

Αυτό το οικοδόμημα παίρνει πολλές φορές μεγάλες διαστάσεις λόγω της συσσώρευσης αντιθέσεων και συγκρίσεων, με τις οποίες ο συγγραφέας επιθυμεί να προσεγγίσει το θέμα με τη μεγαλύτερη δυνατή ακρίβεια. Έτσι, η ανώμαλη αυτή εξέλιξη της περιόδου γίνεται ταυτόχρονα ο αψευδής μάρτυρας του ανήσυχου και σπινθηροβόλου πνεύματος του ιστορικού. Το αντιθετικό ύφος χρησιμοποιείται στις περιγραφές, στις αναλύσεις και στις δημηγορίες.

Ο συγγραφέας, δίνοντας σημασία στην αντιθετική δόμηση και στην έμφαση των αντιτιθέμενων μελών, δημιούργησε μια μακροσκελή περίοδο, στην οποία οι προτάσεις στοιβάζονται αντιθετικά και προβάλλονται χωρίς να λαμβάνεται υπ' όψιν η περίοδος ως σύνολο. Δεν υπάρχει δηλαδή ούτε το *εὐσύνοπτον*, που κατά τον Αριστοτέλη είναι χαρακτηριστικό του περιοδικού ύφους, ούτε κομψή υποταγή της μιας έννοιας στην άλλη

για τη δημιουργία ενός περίτεχνου λόγου, στον οποίον οι έννοιες τονίζονται μέσα από την αντιπαράθεσή τους.

ii. Αφαιρετικότητα και πυκνότητα

Δεύτερο χαρακτηριστικό του θουκυδίδειου ύφους είναι η αφαιρετικότητα, η χρήση ρηματικών τύπων, όπως μετοχών και απαρεμφάτων, στη θέση ουσιαστικών (*τό δεδιός, τό έπιβουλεύσασθαι, τό θαρσοῦν, τό κρατεῖν, τά λεγόμενα, τό παρανομήσαι, τό φιλονικεῖν* κ.τ.λ.), καθώς και η βραχυλογική δόμηση του λόγου μέσω κυρίως τέτοιων ρηματικών τύπων, που καταλήγει σε νοηματική πυκνότητα.

Η χρήση των τύπων αυτών δείχνει τη γειννίαση της πρώιμης ρητορείας με την ποίηση, η οποία ήταν φυσικό να την επηρεάσει σε αυτό το πρώιμο στάδιο. Ο πεζός όμως λόγος με την παρουσία αφηρημένων ουσιαστικών αντικατοπτρίζει μια βαθιά αλλαγή στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόταν η κοινωνία τα υψηλά διανοήματα των συγγραφέων της περιόδου, με άλλα λόγια, την αλλαγή και τη μετατροπή της συμβολικής σκέψης, με την οποία εκφραζόταν η ποίηση, σε αυστηρά εννοιολογική, με την οποία εκφραζόταν ο πεζός λόγος.

iii. Μεταβολή (*variatio*)

Τρίτο χαρακτηριστικό του ύφους του Θουκυδίδη είναι η λεγόμενη μεταβολή ή ποικιλία (*variatio*). Αυτή είναι αποκλειστικά προσωπικό του υφολογικό γνώρισμα, αφού πολύ σπάνια απαντά στους κλασικούς συγγραφείς, με εξαίρεση τον Ξενοφώντα, ο οποίος μιμείται στα δύο πρώτα βιβλία των *Έλληνικῶν* του το θουκυδίδειο ύφος.

Η ποικιλία αυτή στη δομή της περιόδου και της πρότασης πρέπει βέβαια να αναζητηθεί στο σπινθηροβόλο πνεύμα του ιστορικού, που προσθέτει πάντα μια νέα σκέψη, για να υπηρετήσει την ακρίβεια, έστω κι αν βλέπει πως καταστρέφεται η κομψότητα και η ισορροπία και οδηγείται αναπόφευκτα σε απόκλιση από τη λογική και γραμματική τακτοποίηση της σκέψης, σε αυτό που ονομάζεται σήμερα φαινόμενο της ανακολουθίας.

Η μεταβολή είναι ένα συνειδητό μέσο έκφρασης, που υπηρετεί πρωτίστως το νόημα, αφού είναι φανερό πως, στις περιπτώσεις που ποικίλλει η σύνταξη ανάμεσα σε όνομα και σε πρόταση, αυτό που θέλει να τονίσει ο συγγραφέας εξαιρείται με την ανάπτυξή του σε πρόταση.

Η δομική αυτή ιδιαιτερότητα, που βέβαια βασίζεται στη συντακτική ισοδυναμία των συνδεόμενων μελών, παρουσιάζει μεγάλη συχνότητα και ποικιλία σε πτώσεις, χρόνους, διαθέσεις κ.τ.λ.

Αναφέρονται παρακάτω οι πιο χαρακτηριστικές περιπτώσεις της *variatio* στη σύνταξη:

α) Ουσιαστικό-δευτερεύουσα ουσιαστική πρόταση

2,51,4

δεινότατον δὲ παντὸς ἦν τοῦ κακοῦ ἢ τε ἀθυμία καὶ ὅτι ἕτερος ἀφ' ἑτέρου θεραπείας ἀναπιμπλάμενοι ὥσπερ τὰ πρόβατα ἔθνησκον.

Εδώ το υποκείμενο του ρήμ. ἦν είναι, στο πρώτο μέλος της συμπλεκτικής σύνδεσης, το ουσ. ἀθυμία, ενώ στο δεύτερο, η ουσιαστική ειδική πρόταση ὅτι - ἔθνησκον. Έτσι όμως, τονίζεται ιδιαίτερα, ως προς τον λοιμό που έπληξε την Αθήνα, το χειρότερο πάθημα, το γεγονός ότι οι Αθηναίοι πέθαιναν σαν τα πρόβατα κολλώντας την ασθένεια ο ένας από τον άλλον. Είναι φανερό ότι ένα ουσιαστικό στη θέση της πρότασης θα αδυνατίζε αυτό που ήθελε να τονίσει ο ιστορικός.

β) Ουσιαστικό-δευτερεύουσα αναφορική πρόταση

γ) Επίθετο ή επιθετική μετχ.-αναφορική πρόταση

δ) Εμπρόθετος-δευτερεύουσα ουσιαστική ή επιθετική πρόταση

ε) Ουσιαστικό ή αντωνυμία – δευτερεύουσα επιρρηματική πρόταση

1) Συχνότατη είναι η ποικιλία στη σύνταξη με υποθετική πρόταση, που εισάγεται με το *εἴ τις* ή *ἄν (ἦν) τις*. Η σύνδεσή της με ουσιαστικό δικαιολογείται από το ότι αυτού του είδους οι προτάσεις λειτουργούν όπως οι αντίστοιχες ουσιαστικές αναφορικοῦποθετικές προτάσεις που εισάγονται με τον σύνδ. *ὅστις*.

2) Συχνή επίσης είναι και η κατηγορία της *variatio* με προσδιορισμό αιτίας και αιτιολογική πρόταση.

3) Με προσδ. σκοπού και τελική πρόταση

στ) Απαρέμφατο – δευτερεύουσα πρόταση

ζ) Μετοχή – απαρέμφατο

η) Μετοχή – δευτερεύουσα πρόταση

1. Χρον. μτχ.- χρονική πρόταση, 2. Αιτιολ. μτχ. – αιτιολογική πρόταση, 3. Υποθετ. μτχ. – υποθετική πρόταση, 4. Τελική μτχ. – τελική πρόταση, 5. Τροπική μτχ. - αναφ. τροπική πρόταση, 6. Κατ/κή μτχ. – δευτερεύουσα ουσιαστ. πρόταση.

Το χαρακτηριστικό όμως του θουκυδίδειου αντιθετικού ύφους, να τονίζει την αυτονομία των συνδεομένων μελών, αδιαφορώντας για την κομψή και στρογγυλεμένη μορφή της περιόδου, όπως έχουμε ήδη αναφέρει, ευθύνεται για ανωμαλίες στη σύνταξη (ανακόλουθα). Έτσι, θυσιάζεται στο επιμέρους νόημα η ομοιομορφία και η αισθητική της περιόδου και δημιουργείται ενίοτε η αίσθηση μιας εξαρθρωμένης σύνταξης. Οι περιπτώσεις αυτές αποτελούν βέβαια και την πιο ακραία μορφή κατάχρησης της *variatio*.

iv. Επιδράσεις από το παρατακτικό ύφος

Εκτός από το αντιθετικό ύφος, που αποτελεί και το επίσημο ύφος του Θουκυδίδη, στα καθαρά πληροφοριακά μέρη, όπου ο συγγραφέας μάς δίνει πληροφορίες γεωγραφικού – στρατιωτικού περιεχομένου, χρησιμοποιεί το παρατακτικό – λιτό ύφος, στο οποίο οι προτάσεις σωρεύονται κατά κανόνα παρατακτικά σε μακροσκελείς περιόδους.

Γλώσσα

Η γλωσσική μορφή της θουκυδίδειας ιστοριογραφίας με την αρχαιότητα και τον ποιητικό χρωματισμό της επιβεβαιώνει με τον πιο χαρακτηριστικό τρόπο την προσκόλληση του ιστορικού σ' ένα μεγαλοπρεπή τρόπο έκφρασης, ανάλογο με τη σοβαρότητα της ιστορικής του ανάλυσης.

Η ραγδαία εξέλιξη του πεζού λόγου, την οποία δεν μπόρεσε να παρακολουθήσει λόγω της εξορίας του από την Αθήνα, δεν είναι αρκετή να δικαιολογήσει την αρχαιότητα του ύφους του, όσο κυρίως η επιδίωξή του να μεταπλάσει την αρχαία αττική διάλεκτο, στην οποία έγραψε, σε γλωσσικό όργανο κατάλληλο ν' ανταποκριθεί στις νέες κοινωνικοπολιτικές συνθήκες του β' μισού του 5^{ου} αι. π.Χ. Και το τελικό αποτέλεσμα καταδεικνύει έναν αξεπέραστο τεχνίτη του λόγου.

Ενδεικτικό είναι ότι την αρχαία ατθίδα δεν τη χρησιμοποιεί στην καθαρή της μορφή. Σ' αυτήν ανήκει σίγουρα η προφορά ζύν και ές αντί για σύν και είς της αττικής της εποχής του, το επίρρημα αίεί αντί αεί, η κατάληξη - ής αντί - εις των ουσιαστικών σε -εύς· δεν ανήκει όμως σ' αυτήν η γραφή των συμπλεγμάτων -ρσ- και -σσ-, που είναι ιωνικά, αντί για τη γνήσια αττική προφορά -ρρ- και -ττ- (θάρσος, θάλασσα αντί θάρρος, θάλαττα).¹³

¹³ Κωνσταντινόπουλος, Πανομήτρος (2010): 95-118

2) Διάλογος Μηλίων: περιεχόμενο

Το τελευταίο τμήμα του πέμπτου βιβλίου(84-116) με την τύχη της Μήλου ανήκει στα πιο καλοδουλεμένα και, από την άποψη του περιεχομένου, στα πιο σημαντικά μέρη ολόκληρου του έργου. Ύστερα από μια σύντομη διήγηση για το εκστρατευτικό σώμα που είχαν στείλει οι Αθηναίοι στα 416 εναντίον του νησιού, αρχίζει η συζήτηση ανάμεσα στους Αθηναίους απεσταλμένους και τους συνέδρους των Μηλίων, που διεξάγεται όλη διαλογικά. Η μορφή αυτή είναι μοναδική στο ιστορικό έργο και πρέπει, αποφεύγοντας τη σύγκριση με τους σωκρατικούς διαλόγους, να σκεφτούμε μάλλον μια ανάλογη με το νόημα ανύψωση και συμπύκνωση των αντιθετικών ζευγαρωτών δημηγοριών που χρησιμοποιήθηκαν αλλού.¹⁴ Ο Θουκυδίδης αναλύει στον διάλογο τους κύριους άξονες της πολιτικής της δύναμης(*Machtropolitik*) που ακολουθεί η Αθήνα και υπογραμμίζει τους κινδύνους που αυτή συνεπάγεται. Αυτή η λεκτική διαμάχη που αναφέρεται στην ηθική θεωρία του δικαίου και της ισχύος, όπου οι Αθηναίοι διακηρύσσουν ότι η ισχύς είναι το φυσιολογικό κίνητρο των ανθρώπινων σχέσεων, ενώ οι Μήλιοι προσπαθούν να αναδείξουν τα «πλεονεκτήματα» του δικαίου, αντανακλά τις συζητήσεις των σοφιστών για τη διαμάχη ανάμεσα στο *νόμον* και τη *φύσιν*.¹⁵

Οι Μήλιοι, που μέσα στην τραγική θέση του μικρού Ουδέτερου θέλουν να διατηρήσουν την ειρήνη τους, συναντούν μπροστά τους τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό, που δεν ανέχεται μια τέτοια στάση έξω από τη περιοχή της δύναμής του. Και η απαίτηση που στηρίζεται στη δύναμη, είναι επίσης αυτή που κάνει τους Αθηναίους να παραμερίζουν εκ των προτέρων κάθε επίκληση δικαίου και τιμής. Έτσι δεν μένει στους Μήλιους τίποτα άλλο από το να συζητήσουν και αυτοί από τη δική τους πλευρά την κατάσταση με καθαρά ορθολογιστικά επιχειρήματα. Σε αυτό το πεδίο θα υποχρεωθούν να υποκύψουν· όταν όμως μιλούν για το παρατέντωμα της δύναμης, το οποίο προκαλεί αναγκαστικά τις αντιδυνάμεις πάνω στις οποίες αυτή υποχρεωτικά θα τσακιστεί, και αφού ενεργούν με τη πιθανότητα σπαρτιατικής βοήθειας, τότε βέβαια όλα αυτά δεν θα μπορούσαν να τους σώσουν, αφήνουν όμως να προβάλλει ολόκληρος ο προβληματισμός της αθηναϊκής πολιτικής της δύναμης. Από καιρό η Αθήνα έχει αφήσει πίσω της τη σοφή συντηρητικότητα του πολεμικού σχεδίου του Περικλή και δεν ξέρει τίποτα άλλο από την

¹⁴ Lesky (2006): 646

¹⁵ Said, Trede, Le Boulluec (2001): 247, 254

αχορταγία για όλο και καινούρια κέρδη. Το πέμπτο βιβλίο τελειώνει με την περιγραφή των αθηναϊκών αντίποινων εναντίον του νησιού ύστερα από την πτώση του, που ακριβώς εξαιτίας της λιτότητάς της είναι φρικιαστική: οι άντρες, όσοι πιάστηκαν, σκοτώθηκαν, οι γυναίκες και τα παιδιά πουλήθηκαν δούλοι.¹⁶

Ο Θουκυδίδης κάνει φανερή προσπάθεια να εξασφαλίσει στο διάλογο των Μηλίων, παράλληλα προς τη σύνδεσή του με τα επίκαιρα γεγονότα, τη γενική σημασία ενός κομματιού φυσιολογίας και παθολογίας της δύναμης. Γι' αυτό οι ομιλητές και από τις δύο πλευρές του διαλόγου μένουν ανώνυμοι.¹⁷

Η ανάλυση ενός λόγου του Θουκυδίδη είναι μια περίπλοκη εργασία, για την οποία μπορούν να διακριθούν τουλάχιστον τρεις απόψεις.

Αρχικά, γίνεται λόγος για τη δικαιοσύνη σε έναν *ρητορικό* λόγο. Είναι φανερό ότι ο Θουκυδίδης είναι γνώστης της ρητορικής θεωρίας και πρακτικής, και οι λόγοι του τη χρησιμοποιούν με έναν σύνθετο και αμήχανο τρόπο. Στον Θουκυδίδη συχνά παρουσιάζονται οι αντικρουόμενες οπτικές γωνίες. Δεύτερον, οι λόγοι του Θουκυδίδη είναι *δραματικοί*. Αποκαλύπτουν τον ομιλητή και τη θέση στην οποία βρίσκεται. Έρχονται σε στιγμές της απόφασης και αποτυπώνουν καθαρά και με λεπτομέρειες τους παράγοντες που επηρεάζουν την απόφαση. Ως αναφορές για πιθανά επιχειρήματα σε μια κατάσταση, μπορούν να αποτελέσουν συμπλήρωμα για να αναδειχθεί το κίνητρο στην αφήγηση. Οι λόγοι περιλαμβάνουν τα κίνητρα στο επιχείρημα και τα παρουσιάζουν άμεσα. Την ίδια στιγμή, οι ομιλητές έχουν έναν χαρακτήρα και αυτός ο χαρακτήρας είναι μέρος της θουκυδίδειας ιστορίας. Τρίτον, οι λόγοι έχουν μια *ιστορική* λειτουργία. Αυτοί προτείνουν, όμως, και μια άποψη του συγγραφέα. Ακόμα, προσκαλούν τον αναγνώστη να το προσαρμόσει στον εαυτό του. Αυτός μπορεί να το κάνει εν μέρει, ζυγίζοντας τα επιχειρήματα και κοσκινίζοντας το πειστικό από το αληθοφανές. Αλλά η ιστορία του Θουκυδίδη είναι ένα σύμπλεγμα από *λόγους* και *έργα*· και αν οι λέξεις είναι οι δάσκαλοι των πράξεων, παρόλα αυτά τα γεγονότα μπορεί να είναι η βάση των λέξεων. Ένας λόγος μπορεί να είναι μοιραία εσφαλμένος, όπως του Αλκιβιάδη, μπορεί τραγικά να έρχεται σε αντίθεση με τα γεγονότα, όπως στον Επιτάφιο λόγο, μπορεί, όπως στον λόγο των Πλαταιών, να είναι μια απελπισμένη προσπάθεια να αποτρέψει ένα προαποφασισμένο

¹⁶ Lesky (2006): 646

¹⁷ Lesky (2006): 647

τέλος. Επομένως, οι λόγοι προσκαλούν τον κριτικό έλεγχο του αναγνώστη, το αποτέλεσμα του οποίου μπορεί να είναι όχι μόνο μια αίσθηση διαφωτισμού (εξήγησης), αλλά και τραγωδίας.¹⁸

Με τον Διάλογο των Μηλίων συνδέονται και κάποια ιστοριογραφικά ζητήματα:

1) Η **αφήγηση** που περικλείει τον διάλογο είναι μερικές φορές ανεπαρκής και έχουν διατυπωθεί κάποιες ενστάσεις σε αυτό. Το *πρώτον* στο 5.84.3 είναι ακατάλληλο. Οι ακόλουθες πράξεις που συνεπάγονται στο *πρώτον* δεν σχετίζονται με τους απεσταλμένους, αλλά με τους Αθηναίους ως σύνολο. Ο Θουκυδίδης σε αυτό το σημείο έχει κάποιο λόγο να διαχωρίσει τους απεσταλμένους από τους ‘Αθηναίους’ (*οι μεν Αθηναίων πρέσβεις.... οι δε στρατηγοί αυτών..... οι δε Αθηναίοι*), αφού δεν είναι πλέον, όπως ήταν στον διάλογο, εκφραστής της ιμπεριαλιστικής δύναμης. Αυτό σημαίνει ότι τα υποκείμενα στο 114.1 πρέπει να διαχωριστούν ανάμεσα στους ‘απεσταλμένους’ και στους ‘στρατηγούς’. Αλλά σε αυτό που ακολουθεί μπορεί να αναφερθεί ξανά, στην αφήγηση του πολέμου, στους ‘Αθηναίους’. Υπάρχουν όμως κι άλλες ενστάσεις. Δύο πληροφορίες για τη Μήλο που ανήκουν στην ίδια εποχή είναι διαχωρισμένες. Αλλά αυτό γίνεται για λόγους χρονολογικής αλληλουχίας, από τότε που τα γεγονότα στο Άργος, στη Σπάρτη κ.α. συμβαίνουν την ‘‘ίδια στιγμή’’ όπως τα αρχικά γεγονότα στη Μήλο, εν μέρει γιατί η αφήγηση στο 5.115.1-3 έμμεσα αντανάκλα την κατάσταση των Μηλίων. Οι Αθηναίοι ενεργούν προκλητικά εναντίον της Σπάρτης, όπως έκαναν στη Μήλο· αλλά οι Σπαρτιάτες είναι ακόμα απρόθυμοι να κινηθούν, όπως ξανά αργότερα (116.1) φαίνονται αναβλητικοί και αναποφάσιστοι. Η μόνη δράση στην πλευρά των Πελοποννησίων γίνεται από τους Κορίνθιους των οποίων το ενδιαφέρον είναι καθαρά ‘ιδιωτικό’. Ο Θουκυδίδης μιλάει γενικά, όπως το κάνει συχνά όταν θεωρεί ότι η λεπτομέρεια δεν είναι απαραίτητη. Για αυτό είναι ικανοποιημένος να αναφέρεται μόνο στα ‘φανερά’ όρια γιατί βρισκόταν Αθηναϊκή πρεσβεία στη Σπάρτη το 432 π.Χ. Αυτό που έχει κάνει ο Θουκυδίδης είναι να μειώσει την αφήγηση στο ελάχιστο, απαραίτητο για να αποτυπώσει τον εγωισμό των Πελοποννησίων και την ανικανότητα. Και αν δεν δίνει τους αριθμούς της δεύτερης Αθηναϊκής επιτροπής, εάν παραλείπει να μιλήσει για τον λιμό των Μηλίων, εάν επισυνάπτει την απόφαση να εξολοθρευτεί τους Μηλίους στο όνομα ενός όχι μοναδικού πολιτικού, αυτό το κάνει απλά γιατί αυτές οι πληροφορίες δεν είναι

¹⁸ Macleod (1974): 385-386

απαραίτητες· και θα ήταν ιδιαίτερα ατυχές να φορτώσει ένα άτομο με την ευθύνη να προτείνει τη σφαγή, όταν αυτός πρότεινε την Αθήνα ως ένας κοινός παράγοντας εξαρχής και τις ενέργειές της ως φυσική συνέπεια της ηγεμονίας.

2) Η **ημερομηνία** της σύνθεσης: Έχει υποστηριχτεί ότι ο διάλογος πρέπει να ‘άργησε’ γιατί ο Θουκυδίδης παρακινήθηκε για να γράψει για τη Μήλο από ‘‘το ζήτημα των Μηλίων’’ , τι απόηχο ακούμε τον 4^ο αιώνα. Αλλά η συζήτηση θα μπορούσε να ξεκινήσει μόλις η πράξη έγινε· και εν πάση περιπτώσει αυτό αφορά την ταλαιπωρία της Μήλου και όχι την επίθεση των Αθηναίων. Ακόμη και όταν ο Ισοκράτης υπαινίσσεται ότι οι Μήλιοι ήταν οι επιτιθέμενοι, αυτό είναι μόνο μία συσκότιση που σχεδιάστηκε για να δικαιολογήσει τη μεταχείριση των Αθηναίων μετά τη νίκη της. Οπότε η γραμμή σκέψης του Θουκυδίδα είναι μακριά από το ‘‘ζήτημα των Μηλίων’’. Εδώ μπορεί να υπάρχει ένας πιο ‘αισιόδοξος’ δείκτης σε μία ημερομηνία στο 5.91, όπου οι Αθηναίοι οραματίζονται το τέλος της ηγεμονίας. Εδώ οι συμμαχικές δυνάμεις φαντάζουν ως τον αληθινό κίνδυνο για την ηγεμονία. Επιπλέον, *οι άρχοντες άλλων* δεν περιμένουν για την ηγεμονία της Σπάρτης μετά από το 404 π.Χ.· είναι μία πικρή αλήθεια σχετικά με την παρούσα ‘συμμαχία’. Και ο Θουκυδίδης είναι προσεκτικός στο να δώσει αυτές τις λέξεις ως μία αληθοφάνεια τη στιγμή που υποτίθεται λέγονται. Είναι βασισμένες σε μία υπόθεση σχετικά με την ηγεμονία που είναι σχετική κάθε στιγμή. Οι Αθηναίοι, λοιπόν, μπορούν να πουν ότι δεν είναι οι Σπαρτιάτες τους οποίους πρέπει να αντιμετωπίσουν. Αυτή η παρατήρηση δεν αναφέρεται στην παρούσα αντιπαράθεση με τη Μήλο, που μπορεί να είναι μία καθαρά κοινοτυπία, ούτε σημαίνει ότι η Σπάρτη έχει ειρήνη με την Αθήνα, το οποίο είναι ένα γεγονός που ο Θουκυδίδης, με την άποψή του ότι είναι ένας ενιαίος πόλεμος, το θεωρεί επουσιώδες. Οι Αθηναίοι και οι Μήλιοι είναι φτιαγμένοι για να μοιράζονται την υπόθεσή του για μία ‘μονομαχία’, αλλά στα ιστορικά συμφραζόμενα αυτή η εικασία είναι αρκετά πιθανή, δεδομένου ότι ο Διάλογος ως σύνολο αγνοεί νόμιμες τυπικότητες, όπως ο Αλκιβιάδης σε ένα λόγο του όπου προσπαθεί να δείξει ότι η Σπάρτη και η Αθήνα δεν μπορούν αλλά είναι εχθροί. Ίσως αυτό να είναι τρέχον από το 416 π.Χ. Τώρα από τη στιγμή που οι Αθηναίοι αρκετά φυσικά συλλαμβάνουν το τέλος της ηγεμονίας τους στη νίκη της Σπάρτης στον πόλεμο, αυτοί το αντιμετωπίζουν αυτό απλά ως απομακρυσμένη πιθανότητα που είναι αρκετά ασήμαντη, αν συγκριθεί με το παρόν γεγονός της πικρίας των συμμαχικών τους δυνάμεων. Οπότε η «προφητεία» για το

τέλος της ηγεμονίας εξυπηρετεί πάνω από όλα στο να τονίσει το κεντρικό θέμα σε αυτό το μέρος του διαλόγου, ότι η ηγεμονία απειλείται από μέσα· την ίδια στιγμή αυτό αποκαλύπτει τον χαρακτηριστικό συνδυασμό των Αθηναίων, της μελέτης και της απερισκεψίας. Οπότε δεν είναι απαραίτητο να ξέρουμε πότε γράφτηκαν αυτές οι λέξεις για να τα καταλάβουμε αυτά.

3) Γιατί ο **Διάλογος** αφορά τη **Μήλο**; Εμφανίζονται αρκετοί λόγοι. Η παράξενη ηρεμία των διαπραγματεύσεων έδωσε την ευκαιρία για μία διαλογική μεταχείριση μερικών σημαντικών ιστορικών θεμάτων. Επιπλέον, η θέση του διαλόγου πριν από τη Σικελική Εκστρατεία επιτρέπει στις δύο καταστάσεις να φωτίσει η μία την άλλη. Είναι η ίδια η λογική της ηγεμονίας που προκαλεί την Αθήνα να συντρίψει τη Μήλο και μετά βοηθάει στο να την οδηγήσει με τη σειρά της την καταστροφή· και αυτό που υπολόγισαν οι Αθηναίοι στη Μήλο, στη Σικελία είναι πλέον βάσιμο. Αλλά πάνω από όλα η εκστρατεία των Μηλίων ανήκει σε μία ακραία περίπτωση ιμπεριαλισμού. Κάνοντας επίθεση στους αδύναμους γείτονες, οι Αθηναίοι είναι αδίστακτοι, ρεαλιστές και ακόμα παραδόξως τυφλοί· και η δύναμή τους και η αδυναμία τους έχουν θεσπιστεί και έχουν αποκαλυφθεί σε λέξεις σε αυτόν το Διάλογο.¹⁹

¹⁹ Macleod (1974): 396-400

3) Χρονολογία σύνθεσης του Διαλόγου

Η χρονολογία της σύνταξης του διαλόγου είναι σημαντικό να εξακριβωθεί. Εφόσον ο διάλογος ανταποκρίνεται μάλλον σε μια πρόθεση του Θουκυδίδη παρά σε μια αφηγηματική απαίτηση και εφόσον συνιστά από την αρχή μέχρι το τέλος μια συστηματική ανάπτυξη μίας και μόνης θέσης, είναι πιο εύκολο να αναζητηθεί στην ίδια τη φύση αυτής της πρόθεσης ένας γενικός χρονολογικός δείκτης, που σημαίνει επίσης ότι θα προσδοθεί στους επιμέρους δείκτες μια αξία αποδεικτική για το σύνολο. Αλλά αυτά τα δύο είδη πληροφοριών εναρμονίζονται, και η παρουσία τόσο ορισμένων λεπτομερειών, όσο και του διαλόγου εν γένει, ερμηνεύονται πολύ πιο ικανοποιητικά, εάν τοποθετήσουμε τη σύνταξη σε χρόνο μεταγενέστερο του 404.

Οι Μήλιοι γνωρίζουν ότι οι ουδέτεροι θα απομακρυνθούν από την Αθήνα. Αυτό ασφαλώς συμβαίνει πριν από το 404· αλλά είναι μια πρώτη ένδειξη, και πάντως η φραστική διατύπωση θυμίζει πάρα πολύ αυτήν που θα συναντήσουμε στη διήγηση, έτσι ώστε να μπορούμε να θεωρήσουμε ότι ο διάλογος θα έχει γραφτεί κάτω από την επίδραση των γεγονότων.

Πριν από το 404, έχουμε στη διάθεσή μας διάφορα δεδομένα· το κυριότερο είναι οι Πλαταιές. Και πράγματι, ο Θουκυδίδης, με το λόγο που αποδίδει στους Πλαταιείς στο βιβλίο Γ', επισημαίνει όλα όσα μπορούσαν να είχαν σταματήσει τους Σπαρτιάτες, αλλά δεν τους σταμάτησαν. Οι Λακεδαιμόνιοι, όταν διατύπωναν διεκδικήσεις θεμελιωμένες στη δικαιοσύνη, το έκαναν μόνο για να προσεταιριστούν τους Θηβαίους. Και όντως η ανάμνηση των Πλαταιών θα είναι ένα από τα μεγάλα επιχειρήματα της προπαγάνδας εναντίον των Λακεδαιμονίων κατά τον 4^ο αι. Το δεύτερο αξιομνημόνευτο δεδομένο είναι η ειρήνη του Νικία, και η εντύπωση που συνεπάγεται, της προδοσίας από την πλευρά της Σπάρτης. Τότε είναι η στιγμή που η Σπάρτη δέχεται τις περισσότερες επικρίσεις (E, 28,2). Εκφράζεται η άποψη ότι επιδιώκει όχι το καλό αλλά την υποδούλωση της Πελοποννήσου, εκφράζεται ακόμη και ο φόβος μήπως συμμαχήσει με την Αθήνα εναντίον των παλαιών της συμμάχων. Ωστε ο συλλογισμός των Αθηναίων δεν είναι απίθανος το 416. Όμως, εάν υποθέσουμε ότι διατυπώθηκε μετά το 404, ερμηνεύεται ακόμα καλύτερα επειδή εκείνη τη στιγμή προστέθηκαν και άλλα δεδομένα που καθιστούσαν πια ολοφάνερη αυτή τη διάθεση της Σπάρτης και παρείχαν στην προπαγάνδα των αντιπάλων της επιχειρήματα πολύ σοβαρά.

Αλλά η σύνθεση του διαλόγου εξηγείται καλύτερα και με μια τέτοια τοποθέτηση. Ο Beloch και ο Momigliano σκέφτηκαν ότι, για να επιμείνει τόσο στην υπόθεση της Μήλου, ο Θουκυδίδης θα έπρεπε να βρισκόταν ακόμα κάτω από την τραυματική επίδραση του γεγονότος. Όμως μια τέτοια ιδέα καθίσταται απίθανη. Αλλά δεν είναι η μόνη αντίρρηση. Το 416 ο πόλεμος έμοιαζε να έχει τελειώσει: και είναι ελάχιστα πιθανό ο Θουκυδίδης να είχε εφαρμόσει ειδικά αυτή τη μέθοδο σε μία περίοδο κατά την οποία δεν μπορούσε ακόμα να ξέρει κατά πόσο θα περιλαμβανόταν στο αντικείμενό του. Τέλος, το επεισόδιο της Μήλου δεν φαίνεται να είχε τόσο μεγάλη απήχηση εκείνη τη στιγμή. Ασφαλώς βρίσκουμε στις Τρωάδες του Ευριπίδη, που παίχτηκαν το 415, ένα ορισμένο αίσθημα αποδοκιμασίας για την σκληρότητα όλων των κατακτητών. Αλλά πρόκειται για ένα αίσθημα πολύ γενικό. Σε κάθε περίπτωση εκτός από αυτή την αρκετά αόριστη ένδειξη, τίποτα δεν φανερώνει ότι τα γεγονότα της Μήλου, τη στιγμή που συνέβησαν, είχαν απασχολήσει πολύ τα πνεύματα. Στους Όρνιθες του Αριστοφάνη, που παίχτηκαν το 413, η έκφραση **λιμός Μήλιος** φαίνεται να χρησιμοποιείται ως έκφραση τυπική, η οποία θα σηματοδοτούσε μάλλον κάτι πολύ γνωστό σε όλους παρά κάτι που προκαλούσε αγανάκτηση. Τίποτε άλλο δεν υπάρχει, πουθενά αλλού.

Αντίθετα, λέγεται ότι το 404, την ώρα της μεγάλης αντίδρασης, η ανάμνηση της Μήλου ήρθε στην επιφάνεια. Ο Ξενοφών το σημειώνει με μεγάλη ακρίβεια (Ελληνικά, Β, 2.3): ‘εκείνη τη νύχτα κανείς δεν κοιμήθηκε, γιατί οι άνθρωποι έκλαιγαν όχι μόνο για αυτούς που είχαν χαθεί, αλλά περισσότερο ακόμα για τη δική τους μοίρα, που θα είχαν να υποστούν αυτά που είχαν κάνει στους Μηλίους, αποικία των Λακεδαιμονίων που κατέκτησαν με πολιορκία, και στους κατοίκους της Ιστιαίας και της Σκιώνης και στους Τορωναίους και στους Αιγινήτες και σε πολλούς άλλους Έλληνες’. Η Μήλος έρχεται πρώτη· μόνο για αυτήν υπάρχει επεξήγηση· που γίνεται ακόμα πιο αξιοπαρατήρητη, καθώς ο άνευρος τόνος της δεν αιτιολογεί καθόλου την τύψη των Αθηναίων: θυμίζει τι είναι η Μήλος σε όσους το αγνοούν. Και αυτό φαίνεται να δείχνει ότι η εισαγωγή της ιδέας της Μήλου δεν ανήκει στον Ξενοφώντα: αλλιώς θα είχε φανερώσει την πρόθεσή του στο σχόλιο. Από την άλλη πλευρά, δεν εξηγείται ούτε και από κάποια μεγάλη αγανάκτηση, που θα υπήρχε ήδη από το 416 και θα αποτελούσε έκτοτε ένα στίγμα για την Αθήνα: αν ήταν έτσι, δεν θα είχε καν σκεφτεί να τη σχολιάσει. Φαίνεται λοιπόν ότι

το γεγονός δεν έλαβε αυτή τη μεγάλη σημασία παρά εκ των υστέρων, την ώρα που το χρησιμοποιήσαν οι αντίπαλοι του ιμπεριαλισμού.

Όταν αρχίζει το ζήτημα της Μήλου, ο Θουκυδίδης αποφασίζει να του αφιερώσει το μοναδικό διάλογο του έργου του και την πιο εξοχή ανάλυση. Αυτή η πράξη του ιμπεριαλισμού, η οποία τόσο πολύ επικρίθηκε, γίνεται τότε το σημείο που θα προσανατολίσει τη μελέτη του, το σύμβολο μάλιστα κάθε πολιτικής που στηρίζεται στην κατάκτηση και την επιθετικότητα. Ο Θουκυδίδης εξάγει από την επιχείρηση κατά της Μήλου τον τύπο της αδικαιολόγητης και σκανδαλώδους επίθεσης. Υπάρχει χωρίς αμφιβολία ένα σκάνδαλο της Μήλου. Αλλά αυτό δεν είναι σε καμία περίπτωση η εκστρατεία: το σκάνδαλο είναι η *τιμωρία*, είναι η άγρια απόφαση για την εκτέλεση όλων των ανδρών που ήταν ικανοί να φέρουν όπλα, για την καταδίκη σε υποδούλωση όλων των γυναικών και των παιδιών. Στην υπόθεση της Μήλου μόνο η *τιμωρία* είναι σκανδαλώδης, και όμως ο Θουκυδίδης πραγματεύεται μόνο την επίθεση. Μια τέτοια μετατόπιση του κέντρου του ενδιαφέροντος δεν είναι ασφαλώς εξωπραγματική· από το ίδιο σημείο ξεκινάει ο Ξενοφών, του οποίου η ένδειξη *Μηλίου τε Λακεδαιμονίων αποίκους όντας κρατήσαντες πολιορκία* προσδιορίζει με αρκετή ακρίβεια το αντικείμενο που πραγματεύεται ο Θουκυδίδης· και ήταν φυσικό στην αγριότητα της τιμωρίας να έρθει να προστεθεί στη συζήτηση το αδικαιολόγητο της κατάκτησης, κάτι που ασφαλώς αποτελούσε επιβαρυντικό στοιχείο. Όμως αν αυτή η μετατόπιση νομιμοποιείται απόλυτα στη ροή ενός θεωρητικού διαλόγου που διεξάγεται εκ των υστέρων και έχει ως αντικείμενο το πρόβλημα του ιμπεριαλισμού, μοιάζει πολύ απίθανη μέσα στο πλαίσιο ενός έργου που βγαίνει απευθείας από μία συγκινησιακή αντίδραση και *γράφεται κάτω από την επίδραση των γεγονότων*.

Ο Θουκυδίδης πρέπει να συνέταξε, λοιπόν, τον διάλογο ύστερα από το 404, για να εξετάσει, σε συνδυασμό με ορισμένες επικρίσεις, την πολιτική της κατάκτησης στο σύνολό της.²⁰

²⁰ Romilly (2004): 373-386

4) Ιστορικό πλαίσιο του Διαλόγου

Η περίοδος ανάμεσα στη σύναψη της Ειρήνης του Νικία και την έναρξη της Σικελικής εκστρατείας είναι αρκετά συγκεχυμένη. Ευθύς εξαρχής, η ειρήνη διέτρεξε κάποιους κινδύνους από την άρνηση συμμόρφωσης στους όρους. Οι Σπαρτιάτες δεν επέστρεψαν την Αμφίπολη και οι Αθηναίοι απάντησαν με την παραμονή τους στην Πύλο. Τα βασικά πολιτικά και στρατιωτικά γεγονότα συνέβησαν την Πελοπόννησο, όπου ο Αλκιβιάδης επιδιδόταν σε μηχανοραφίες με τους Αργείους, παραδοσιακούς αντιπάλους της Σπάρτης.²¹ Ο Αλκιβιάδης δεν ενεργούσε ποτέ χωρίς να αποβλέπει στο προσωπικό του συμφέρον. Σε όλη τη σταδιοδρομία του θα εκπροσωπήσει την **αθηναϊκή φιλοδοξία** και τον **αθηναϊκό επεκτατισμό**. Στην αρχή θα αντιταχθεί στη Σπάρτη, στη συνέχεια, πάντοτε κατά του Νικία, θα επανέλθει στην ιδέα νέων κατακτήσεων.²² Ο Αλκιβιάδης εξελέγη στρατηγός των 420 π.Χ. Τότε ήρθε σε συνεννόηση με τους ριζοσπαστικούς δημοκρατικούς και στράφηκε μαζί τους κατά της πολιτικής του αντιπάλου του Νικία, απέτυχε δε να απομακρύνει την Αθήνα από τη συνεργασία με τη Σπάρτη και να την φέρει κοντά σε ένα χωριστό συνασπισμό που είχαν σχηματίσει το Άργος, η Ήλις και η Μαντίνεια.²³ Ο Αλκιβιάδης, που είχε φίλους στις διάφορες πόλεις, ιδιαίτερα στο Άργος, έστειλε προσωπικό μήνυμα και κάλεσε τους άνδρες του Άργους, της Μαντίνειας και της Ήλιδος να παρουσιαστούν στην Αθήνα για να προσφέρουν τη συμμαχία τους. Οι άνδρες του Άργους πείστηκαν από τον Αλκιβιάδη και είχαν μια κλίση προς την πλευρά της Αθήνας. Με ένα στρατήγημά του ο Αλκιβιάδης, παρουσιάζει τους Λακεδαιμονίους αναξιόπιστους και τελικά ο λαός τη Αθήνας έκλεισε δύο συνθήκες ειρήνης και συμμαχίας με το Άργος και τους συμμάχους του, την Ήλιδα και τη Μαντίνεια. Ήταν ένας ωραίος θρίαμβος του Αλκιβιάδη, ένας προσωπικός θρίαμβος.²⁴ Ήδη, λοιπόν, το έτος 420 π.Χ. η Αθήνα συνήψε με τον συνασπισμό αυτό αμυντικό σύμφωνο για 100 χρόνια, πράγμα που είχε όμως ως συνέπεια να στραφεί η Κόρινθος και πάλι προς τη Σπάρτη. Η νέα αυτή ανακατάταξη δυνάμεων οδήγησε, ύστερα από μερικούς στρατιωτικούς και διπλωματικούς ελιγμούς, στη μεγάλη μάχη της Μαντίνειας (418 π.Χ.), όπου οι σύμμαχοι

²¹ Mosse, Schnapp-Gourbeillon (2012): 283

²² Romilly (1995): 69

²³ Wilcken (1976): 226

²⁴ Romilly (1995): 72-73

Αργείοι και Αθηναίοι υπέστησαν από τους Σπαρτιάτες ολοκληρωτική ήττα. Με τη λαμπρή αυτή νίκη, με την οποία εξαλείφθηκε η ταπεινώση στη Σφακτηρία, οι Σπαρτιάτες έγιναν με μιας και πάλι κύριοι της Πελοποννήσου. Το ίδιο το Άργος προσχώρησε για πρώτη φορά στην Πελοποννησιακή συμμαχία· παντού, ακόμα και στο Άργος, εγκαθιδρύθηκαν αριστοκρατικά καθεστώτα. Η Σπάρτη αποτελούσε και πάλι την πρώτη ελληνική στρατιωτική δύναμη, ενώ η Αθήνα, εξαιτίας της τυχοδιωκτικής πολιτικής του Αλκιβιάδη, είχε εντελώς απομονωθεί. Ο Αλκιβιάδης κινδύνευε να οστρακιστεί.²⁵ Όμως με τη συναίνεση του Νικία ο Αλκιβιάδης πέτυχε από τον *δήμο* τον εξοστρακισμό του Υπέρβολου το 417. Έχοντας ξεφορτωθεί τον Υπέρβολο, ο Νικίας και ο Αλκιβιάδης ξανάρχισαν την διένεξή τους. Ωστόσο έχει σημασία ότι παραμένει μία κοινή αποδοχή ως προς την αναγκαιότητα να διαφυλαχτεί η αυτοκρατορία και για αυτό το λόγο Θουκυδίδης, όταν φτάνει στην αποκαλούμενη υπόθεση της Μήλου, δίνει το λόγο, όχι στον έναν ή τον άλλο από τους ιθύνοντες, αλλά στους ‘Αθηναίους’, όπως ακριβώς είχε κάνει και στην υπόθεση της Μυτιλήνης. Η Μήλος, μικρό νησί του Αιγαίου, είχε μέχρι τότε καταφέρει να μείνει ουδέτερη, παρόλο που ο πληθυσμός της απαρτιζόταν από Λακεδαιμονίους αποίκους. Όμως, το 416, οι Μήλιοι, κουρασμένοι από τις επιδρομές των Αθηναίων, πλησίασαν τους Σπαρτιάτες. Η Αθήνα έστειλε ένα εκστρατευτικό τμήμα που έβαλε πόδι στο νησί. Άρχισαν διαπραγματεύσεις που έδωσαν την ευκαιρία στον Θουκυδίδη να συντάξει τον περίφημο διάλογό του, όπου εκφράζεται η αυτοκρατορική βούληση των Αθηναίων, εις βάρος των δικαιωμάτων των ανθρώπων, θεμελιωμένη σε ένα ‘φυσικό νόμο που από πάντα θέλει να κυριαρχεί όποιος έχει τη δύναμη’. Έχουμε εδώ τον απόηχο των συζητήσεων που φούντωναν στους κύκλους των διανοουμένων σχετικά με το νόμο και τη φύση, αλλά διαπιστώνεται επίσης ότι όλοι περίπου οι Αθηναίοι θεωρούσαν αυτονόητη την κυριαρχία που ασκούσαν στον κόσμο του Αιγαίου. Η άρνηση των Μηλίων να υποχωρήσουν είχε ως συνέπεια, μετά την κατάληψη της πόλης από τους Αθηναίους, το θάνατο για τους άντρες και τη σκλαβιά για τα γυναικόπαιδα, ενώ το έδαφος της Μήλου δόθηκε σε 500 κληρούχους που μεταφέρθηκαν από την Αθήνα.²⁶

Παρόλο που είμαστε κακώς πληροφορημένοι για το ρόλο του Αλκιβιάδη στην υπόθεση, η τολμηρή αυτή πράξη σκόπευε έμμεσα στη Σπάρτη, της οποίας παλαιοί

²⁵ Wilcken (1976): 226

²⁶ Mosse, Schnapp-Gourbeillon (2012): 284

κάτοικοι είχαν αποικίσει το νησί· θα άρεσε, λοιπόν, στον Αλκιβιάδη. Ήταν επίσης η πρώτη εκδήλωση ενός ιμπεριαλισμού, τον οποίο θα προωθήσει σε λίγο πιο μακριά. Παρουσιάζεται δηλαδή μια προϊούσα διολίσθηση της αθηναϊκής πολιτικής από τη σώφρονα και μετριοπαθή πρακτική της περικλειϊκής περιόδου (Realpolitik) σε μια ωμή και κυνική εξωτερική πολιτική (Machtpolitik), όπως αναδεικνύεται στην απόφαση της τιμωρίας των Μυτιληναίων και των Μηλίων.²⁷

Η αυστηρότητα αυτής της απόφασης είχε προηγούμενο· είχαν προετοιμάσει ανάλογα μέτρα καταστολής στην περίπτωση της Τορώνης και ιδιαίτερα της Σκιώνης. Πιο πριν είχαν αντιμετωπίσει το ενδεχόμενο παρόμοιας μεταχείρισης για τη Μυτιλήνη, αλλά στη συνέχεια άλλαξαν γνώμη. Από αυτή την άποψη, ο ιμπεριαλισμός δυνάμωνε, χωρίς αμφιβολία, εξαιτίας της οργής που έσπειραν οι αλλεπάλληλες εξεγέρσεις. Αλλά η Μήλος δεν ήταν μία πόλη που είχε ξεγεραθεί. Το γεγονός εδώ συνδέεται με τον Αλκιβιάδη. Όχι ως προς την επιχείρηση. Δεν γνωρίζουμε τίποτα για το ρόλο του. Και ο Θουκυδίδης, που επέλεξε να κρίνει το γεγονός ως χαρακτηριστικό του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού γενικά, δεν τον κατονομάζει. Όσο για την καταστολή, την έχουν αναλάβει άλλοι.

Η ομιλία, που εσφαλμένα αποδόθηκε στον Ανδοκίδη, δηλώνει με μεγάλη ευγλωττία, ότι 'είχε προτείνει να σκλαβωθεί ολόκληρος ο πληθυσμός'. Και ο Πλούταρχος βεβαιώνει ότι 'συνηγόρησε δυστυχώς για την απόφαση των Αθηναίων να σκοτώσουν όλους τους νεκρούς Μηλίου', λέει μάλιστα ότι 'αυτός έχει τη μεγαλύτερη ευθύνη' για τη σφαγή των Μηλίων. Θυμίζουμε ότι ο Αλκιβιάδης πήρε ως σκλάβο μία γυναίκα από τη Μήλο και απέκτησε μαζί της ένα παιδί. Και αν δεν έχει διόλου αποδειχθεί ότι έπαιξε κάποιο ρόλο στην απόφαση για την εκστρατεία, θα έχει ενθαρρύνει την απόφαση για την κατοχή του νησιού. Και θα ήταν υπερήφανος για αυτή την τολμηρή πολιτική, που επιβεβαίωνε τη δύναμη της Αθήνας και την απάθεια της Σπάρτης.²⁸

Δεν ξέρουμε ποιο ήταν το **πολιτικό καθεστώς** της Μήλου, αλλά ευσταθεί η υπόθεση ότι ήταν ολιγαρχικό, αφού οι Μήλιοι ήταν άποικοι Δωριείς. Πάντως δεν ήταν δημοκρατικό, αφού οι αντιπρόσωποι των Μηλίων δεν παρουσιάζουν τους Αθηναίους στρατηγούς στον λαό(*προς μεν το πλήθος ουκ ήγαγον*). Ο Θουκυδίδης δεν μεταχειρίζεται

²⁷ Κωνσταντινόπουλος (2009): 22

²⁸ Romilly (1995): 85-87

τον όρο *δήμος*, ίσως επειδή υπήρχε στην Μήλο ένα είδος Απέλλας, όπως στη Σπάρτη. Οι ολιγαρχικοί, λοιπόν, καλούνται να κρίνουν και να αποφασίσουν για το συμφέρον του λαού, που δεν πρόκειται να υποδουλωθεί από τους Αθηναίους αλλά να δεχθεί να γίνει η Μήλος μέλος της συμμαχίας, φόρου υποτελής. Σε όλη την διάρκεια του διαλόγου, οι Αθηναίοι δεν αφήνουν αμφιβολία στους Μηλίους συνομιλητές τους για την τύχη που περιμένει τη Μήλο αν αρνηθούν.

Η ευθύνη των *καθημένων* απέναντι στο λαό της Μήλου είναι τεράστια, παρόλο που στην απάντησή τους αφήνουν τη διέξοδο της ουδετερότητας, ενώ ξέρουν ότι οι Αθηναίοι δεν θα τη δεχθούν. Η στάση των Μηλίων εκπροσώπων υπαγορεύεται από υψηλό φρόνημα, αλλά είναι πολιτική αφροσύνη που έχει ως επιβαρυντικό το γεγονός ότι δεν άφησαν τους Αθηναίους να μιλήσουν δημόσια στους Μηλίους, διαβλέποντας τον κίνδυνο να δεχθεί ό δήμος τις αθηναϊκές προτάσεις που οι ίδιοι εξαρχής είναι αποφασισμένοι να απορρίψουν.²⁹

²⁹ Βλάχος (1994): 113-115

5) Ερμηνευτική ανάλυση του Διαλόγου (§84-116)

Με μία πρώτη ματιά, φαίνεται ότι στις παραγράφους αυτές γίνεται ένα μεγάλο θεματικό άλμα, από την ξηρά στη θάλασσα, από την Πελοπόννησο σε ένα νησί, από μία μικρή διπλωματία στον ιμπεριαλισμό στην πιο ευρεία του μορφή.³⁰

Η διαλογική μορφή έχει συλληφθεί, αλλά γιατί νιώθουμε αυτό να είναι έτσι; Για την πρωτοκαθεδρία του Διαλόγου των Μηλίων ως το ‘αρχικό παράδειγμα της διαλεκτικής σε μία δραματοποιημένη και ιστορική μορφή’. Αυτό κυρίως που είναι ασύνηθες είναι η αμηχανία στην αρχή της αθηναϊκής πρότασης όπου δεν έχουμε συνεχείς λόγους, *ζυνεχής ρήσις*, αλλά τους Μηλίους να απαντούν σε κάθε σημείο που δεν εγκρίνουν.³¹

Η αθηναϊκή επίθεση στη Μήλο έχει επιλεγεί για την εκτεταμένη μεταχείριση όχι εξαιτίας της σπουδαιότητας στη ροή του πολέμου αλλά για τα θέματα που εγείρονται στις διαπραγματεύσεις που συνοδεύονται. Σε αυτή την περίπτωση οι διαπραγματεύσεις παρουσιάζονται με αντίθετους λόγους, αλλά με τη μοναδική μορφή, τον διάλογο, μία μέθοδο που σχετίζεται συνήθως με την τραγωδία ή με τη φιλοσοφική συζήτηση. Ο Θουκυδίδης ξεκάθαρα πειραματίζεται· η διαλογική μορφή επιτρέπει μία κλειστή συζήτηση από μεμονωμένα θέματα όπως προκύπτουν, ενώ ο αθροιστικός αντίκτυπος από την συνεχή ανασκευή των Αθηναίων των επιχειρημάτων των Μηλίων είναι συντριπτικός, ενισχύοντας τη δραματική ένταση του επεισοδίου.

Το βασικό χαρακτηριστικό του διαλόγου λέγεται συχνά ότι είναι η ασάφεια, που έχει οδηγήσει να παρατίθεται ως ο πιο ‘τεχνητός’ από τους λόγους του Θουκυδίδη. Επομένως, έχει υποστηριχθεί, ή θεωρηθεί ότι δεν μπορεί να έχει γραφτεί σύμφωνα με τις αρχές που διατυπώνονται από τον Θουκυδίδη στο I.22. Αλλά δεν πρέπει να χάσουμε τον σκοπό του Διαλόγου· ίσως να περιλαμβάνει πραγματικά μερικές γενικεύσεις από έναν αφηρημένο χαρακτήρα και μία τάση για σοφιστικά επιχειρήματα, που εύκολα δηλώνεται τεχνητό ή ακατάλληλο, άλλα τέτοια επιχειρήματα παρουσιάζονται όχι για παραπάνω φιλοσοφική πρόοδο ή να πετύχει θέματα συζητήσεων αλλά για να πείσει εκείνους που αφουγκράζονται ότι πρέπει να δράσουν με έναν συγκεκριμένο τρόπο. Βλέποντας το σε αυτό το περιεχόμενο, έχει λογική. Ο διάλογος δεν είναι μία σύνοψη, μια διανοητική

³⁰ Hornblower (2010): 216

³¹ Hornblower (2010): 219

άσκηση αλλά μία προσπάθεια να λυθεί ένα πρακτικό πρόβλημα με την μικρότερη ταλαιπωρία. Πρέπει να προσεγγιστεί όπως προσεγγίζονται γενικά οι λόγοι, ακολουθώντας τις κατευθυντήριες γραμμές που τέθηκαν από τον Θουκυδίδη στο Ι.22. Πρέπει να συμπεράνουμε ότι η κεντρική ιδέα του διαλόγου είναι αυθεντική αλλά μερικά από τα επιχειρήματα έχουν αναπληρωθεί από τον Θουκυδίδη, όμως ποια είναι αυτά και πόσα δεν μπορούμε να πούμε.

Οτιδήποτε ίσως κι αν αντιλαμβανόμαστε για τη σύνθεσή του, είναι απαραίτητο να ρωτήσουμε γιατί ο Θουκυδίδης επέλεξε ένα να διηγηθεί αυτό το συγκεκριμένο επεισόδιο σε τέτοια έκταση. Πάνω από όλα, στο διάλογο κυριαρχεί το στοιχείο της δύναμης- ο χαρακτήρας του, η εφαρμογή του, οι συνέπειές του- και εντός του παρόντος πηγαίνει στην καρδιά της σκέψης του Θουκυδίδη. Η ανάλυση περιστρέφεται γύρω από κάποια σημαντικά σοφιστικά θέματα, ιδίως από τη σύγκρουση ανάμεσα στη δικαιοσύνη και τον ωφελιμισμό και την αντίθεση νόμος-φύσις. Αυτές οι ιδέες εξετάζονται αλλού στον Θουκυδίδη και βρίσκονται και σε άλλους σύγχρονους συγγραφείς, ιδιαίτερα στον Πλάτωνα. Ήταν ξεκάθαρα τρέχοντα στους πνευματικούς κύκλους αυτή την περίοδο, όπως στους διανοούμενους, ο Θουκυδίδης όμως σημαντικότερος από όλους, αναλογιζόμενοι τις επιπτώσεις από τον τρόπο με τον οποίο η Αθήνα χρησιμοποίησε τη δύναμή της.

Επιπλέον, ο Θουκυδίδης ξεκάθαρα έχει κάτι να πει σχετικά με την ηθική και την ψυχολογική κατάσταση των Αθηναίων ως μία ιμπεριαλιστική δύναμη. Κάποιοι σχολιαστές έχουν πάει πιο πέρα, βλέποντας τον διάλογο ως απόδειξη για την ηθική κατάπτωση των Αθηναίων και αντιπαραβάλλοντας τον εξτρεμισμό τους σε αυτή την περίπτωση με τον πιο ήπιο και πιο ανοιχτόμυαλο ιμπεριαλισμό του Περικλή όπως εκφράστηκε στον Επιτάφιο λόγο. Αλλά ο Επιτάφιος λόγος δεν ήταν μία περίπτωση για ανάλυση για τη σκληρή πραγματικότητα της πολιτικής ζωής και αν δούμε και σε άλλες αθηναϊκές διακηρύξεις εκείνη τη χρονική στιγμή βλέπουμε μία στάση πολύ παρόμοια σε αυτό που εκφράστηκε στον διάλογο των Μηλίων. Επιπλέον, όχι πολύ αργότερα από τον Επιτάφιο λόγο ο Περικλής μπορούσε να διαβεβαιώσει δημόσια ότι η ηγεμονία ήταν ‘σαν μία τυραννία’, ενώ ο Κλέων ισχυρίστηκε ότι πράγματι ήταν μία τυραννία. Υπάρχει ίσως μία μικρή απόδειξη για μία τέτοια πτώση στο επεισόδιο της Μυτιλήνης, όταν ο δεύτερος διάλογος προκλήθηκε από αισθήματα απέχθειας στη σκληρότητα της αρχικής

απόφασης, η οποία μετά ανακλήθηκε, αλλά ακόμα και σε αυτή την περίπτωση τα αποφασιστικά επιχειρήματα του Διοδότου διατυπώθηκαν πλήρως στους όρους της ιδιοτέλειας και τα πιο λεπτά αισθήματα δεν είναι ήταν τόσο βαθιά ή εκτενή ώστε να προκαλέσουν μία συντριπτική αλλαγή της καρδιάς. Οι προηγούμενες φάσεις του πολέμου δεν έδειξαν ίχνος από έναν πιο υψηλό ηθικό τόνο ανάμεσα στους Αθηναίους και είναι πιο πιθανό ότι ο Θουκυδίδης τον απασχολούσε ο ίδιος ο ιμπεριαλισμός, μία άθλια υπόθεση, όπως ήταν πάντα, που ο αληθινός χαρακτήρας εμφανίζεται πιο ξεκάθαρα ως συνθήκες που οδηγούν τους Αθηναίους σε ακόμα πιο σκληρά μέτρα.

Εδώ, όπως τόσο συχνά, ο Θουκυδίδης ενδιαφέρεται για την συμπεριφορά των καταπιεσμένων όσο για τη στάση των τυράννων. Αυτός ο διάλογος ήταν η αρχή για ένα μακελειό. Δεν ήταν η πρώτη τέτοια σφαγή που διαπράχθηκε από τους Αθηναίους, αλλά σε αυτή την περίπτωση τα θύματα είχαν την ευκαιρία να σωθούν από την καταστροφή. Αυτοί την απέρριψαν, και η σημασία του επεισοδίου για τον Θουκυδίδη βρίσκεται εν μέρει στη σκέψη πίσω από αυτή την απόφαση. Ο Θουκυδίδης, αναπτύσσοντας αυτό το επεισόδιο, που ήταν εκτός πολεμικής περιόδου, θέλησε να στηλιτεύσει τον κυνισμό και τον αμοραλισμό της αθηναϊκής πολιτικής, που από μια Realpolitik με δικαίκο υπόβαθρο του Περικλή, ξέπεσε τώρα σε μια Machtpolitik. Η Αθήνα από ελευθερώτρια δύναμη στους Περσικούς πολέμους, μετέπεσε τώρα σε δύναμη καταπίεσης και τυραννίας.

Εν τέλει, πρέπει να δούμε τον διάλογο σε σχέση με το επεισόδιο που ακολουθεί, ο διάλογος της Σικελίας και η εκστρατεία. Είναι σίγουρα ένα κομμάτι μιας σκόπιμης επιδεξιότητας, καθώς επίσης και μία χρονολογική σύμπτωση ότι η αθηναϊκή αδίστακτη, ακριβής εφαρμογή της δύναμης και η ιδιοτέλεια στη Μήλο ακολουθείται αμέσως από αυτό που ήταν για τον Θουκυδίδη η ανώτατη λανθασμένη κρίση της αθηναϊκής δημοκρατίας, μία σχεδόν επικίνδυνη απώλεια της επαφής με την πραγματικότητα. Μία μικρότερη νίκη ακολουθήθηκε από μία μεγαλύτερη ήττα, που προέκυψαν κι οι δύο από την ίδια αιτία, μία παράδοξη πλευρά της αθηναϊκής δύναμης αποκαλύφθηκε στο διάλογο· με κάποιον τρόπο αυτό περιορίζει, παρά μεγαλώνει την ελευθερία δράσης των Αθηναίων. Η Μήλος είναι ένα μικρό, αμελητέο κράτος που δεν εμφανίζει κανένα κίνδυνο για την Αθήνα· ακόμα οι Αθηναίοι νιώθουν υποχρεωμένοι να το καταστείλουν, για τους λόγους ότι αν το αγνοήσουν ή ακόμα και δεχτούν μία συμμαχία με αυτό, θα θεωρηθεί σημάδι αδυναμίας τους. Οι Αθηναίοι είναι αιχμάλωτοι της δύναμής τους.

Υπάρχει φόβος ότι τους παρασύρει με τα λόγια του Εύφημου, αυτοί ‘κυβερνούν για να μην κυβερνιούνται’. Ο διάλογος είναι μία δραματική εικονογράφηση της τυραννίας του φόβου και του ουσιώδους αμοραλισμού της μπεριαλιστικής νοοτροπίας.³²

Ανάλυση ανά παράγραφο:

84§:

Αλκιβιάδης: Ο Διόδωρος κατηγορηματικά αναφέρει ότι ήταν εκλεγμένος στρατηγός, που είναι αρκετά πιθανό. Χαρακτηριστικά το χρονολογεί το 15^ο έτος του πολέμου (σύμφωνα με τον Εύφημο το 417/416).³³

Ο Αλκιβιάδης είναι πεπεισμένος ότι η βασική ευκαιρία για την επιτυχία των Αθηναίων βρίσκεται στο να προκαλέσουν προβλήματα για τη Σπάρτη στην Πελοπόννησο, ειδικά ενισχύοντας τους δεσμούς ανάμεσα στην Αθήνα και το Άργος.³⁴

Λακεδαιμονίων ἄποικοι: Ο Θουκυδίδης δεν μας λέει αν στάλθηκε κάποια έκκληση από τη Μήλο στη Σπάρτη, αλλά είναι αδιανόητο ότι οι Σπαρτιάτες δεν άκουσαν τι συνέβαινε κατά τη διάρκεια των μηνών της πολιορκίας. Είναι αυταπόδεικτο ότι μία έκκληση στους Σπαρτιάτες με το προτέρημα της φιλικής σχέσης, *κατά το ζυγγενές*, θα αποτύχαινε;

Από το να μιλήσουμε γενικά για τη φιλοδοξία της Σπάρτης, πρέπει να ρωτήσουμε μια συγκεκριμένη ερώτηση, δηλαδή εάν ήταν λογικό για τη Μήλο να ελπίζει τόσο επίμονα ότι οι Σπαρτιάτες θα μπορούσαν να ενεργήσουν από το σεβασμό της φιλίας. Υπάρχουν τρία είδη φιλικών δεσμών αλλού στον Θουκυδίδη. 1) η μητρόπολη της Σπάρτης. Ο Θουκυδίδης κάνει ξεκάθαρο σε δύο ξεχωριστές περιπτώσεις, το 457 και το 426, ότι οι Σπαρτιάτες ετοιμάστηκαν να διασχίσουν έναν μακρύ δρόμο, πραγματικά και μεταφορικά, για την άμυνα της δικής τους μητρόπολης. Θα ήταν λάθος να απορρίψουμε το θρησκευτικό κίνητρο σε κάθε περίπτωση, το οποίο κυρίως λειτουργεί δίπλα σε άλλα κίνητρα και χωρίς αμφιβολία με διαφορετικά ίχνη δύναμης σε κάθε ξεχωριστό Σπαρτιάτη ή σε παρατάξεις στη Σπάρτη. 2) Η δεύτερη σχέση φιλίας της Σπάρτης στον Θουκυδίδη

³² Cartwright (1997): 220-222

³³ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 155

³⁴ Cartwright (1997): 222

είναι με τους αποίκους στα Κύθηρα. Αυτό είναι πιο διαφορούμενο. Οι Αθηναίοι είχαν καθυποτάξει το νησί και το είχαν υποτελέσει, όπως σκόπευαν να κάνουν και στη Μήλο. Η επιστροφή από τους Αθηναίους στους Σπαρτιάτες ορίστηκε το 421, αλλά οι Σπαρτιάτες προφανώς δεν έδωσαν πίσω τα Κύθηρα επειδή στις Συρακούσες θα βρουν τα Κύθηρα στα όπλα ενάντια στη μητέρα-πόλη τους το 413. 3) Τέλος υπάρχουν οι Ευεσπερίδες, κόρη της Κυρήνης, κόρη της Σπάρτης.

Οι Σπαρτιάτες μπορεί να ενδιαφέρθηκαν για το νησί-κόρη τους. Αυτό το είδος συναισθήματος, όμως, δεν είναι μόνο συναισθηματικό· μπορεί να είναι μια έκφραση δύναμης, και δικαιολογείται βλέποντάς το ως μια πλευρά του αγώνα με τους Αθηναίους. Γι' αυτό οι Σπαρτιάτες είναι αναμενόμενο να αντιδράσουν άσχημα σε μια αθηναϊκή κατάληψη της αποικίας τους της Μήλου.³⁵

οὐκ ἤθελον ὑπακούειν: Στη Μήλο είχε επιβληθεί φόρος τιμής, αλλά είναι ξεκάθαρο από αυτό το απόσπασμα ότι σύμφωνα με τον Θουκυδίδη στην πραγματικότητα δεν πλήρωσαν φόρο. Όμως, πιστεύεται ότι η Μήλος έγινε σύμμαχος των Αθηναίων το 425. Η σύντομη περίληψη που δίνεται εδώ για τις σχέσεις της Μήλου με την Αθήνα δεν ερμηνεύεται εύκολα και η θέση ότι η Μήλος ήταν σύμμαχος στην εξέγερση είναι ασύμφωνη με τα μέρη που ακολουθούν στον Διάλογο. Για να διατηρηθεί αυτή η θέση πρέπει να υποθέσουμε ότι ο Θουκυδίδης παραχάραξε τα γεγονότα. Αν αρνούμαστε να το κάνουμε αυτό, ίσως ακόμα παραπονόμαστε για ανεπαρκής πληροφορία. Το *το μεν πρότον...ησύχαζον* μπορεί να αναφέρεται μόνο στα πρώτα χρόνια του πολέμου. Το *έπειτα...δηούντες την γην* μπορεί να αναφέρεται στο 3.91.3, αλλά όχι σε αυτό το στάδιο της παρούσας επιχείρησης. Εάν δεν γίνεται αναφορά στην επίθεση του Νικία το 426, ο Θουκυδίδης πρέπει να το πέρασε αυτό εδώ, και η σύντομη αναφορά σχετίζεται με άλλη επιχείρηση, την οποία δεν κατέγραψε. Αυτό είναι λιγότερο πιθανό και το *ες πόλεμον φανερόν κατέστησαν* αναφέρεται στην κατάσταση μετά από το 426. Στο Διάλογο των Μηλίων α) δεν αναφέρεται ότι είναι τώρα σύμμαχοι της Σπάρτης, β) δεν αναφέρεται ότι η ενέργεια των Αθηναίων παραβιάζει την Ειρήνη του Νικία. Αυτό είναι, ο *πόλεμος φανερός* ποτέ δεν ολοκληρώθηκε με μια συνθήκη, ωστόσο καμία πλευρά δεν έκανε κάτι

³⁵ Hornblower (2010): 221-223

και είναι μέχρι τώρα ξεχασμένο. Σε αυτά δεν βρίσκουμε κανένα λόγο γιατί η Αθήνα έπρεπε να επιτεθεί στη Μήλο το 416 και όχι κάποια άλλη χρονιά, εκτός αν πάρουμε τη γενική αιτία ότι ήταν ασταμάτητοι μετά την κατάρρευση των σχεδίων τους στην Πελοπόννησο και έτοιμοι να αξιοποιήσουν οτιδήποτε τους προσφερόταν, το οποίο είναι χωρίς αμφιβολία αλήθεια και σχετικό με το κλίμα στο οποίο εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία να παρέμβουν ξανά στη Σικελία την επόμενη χρονιά.

Γενικά, όμως, φαίνεται απίθανο ότι η επίθεση το 416 οφειλόταν αποκλειστικά σε μια ξαφνική επιθυμία των Αθηναίων, χωρίς καμία προηγούμενη διαμάχη. α) Το θέμα είναι αποκλεισμένο από τον διάλογο με όρους που προτείνουν ότι υπήρχε κάτι που ήταν να ειπωθεί. Στο 89 οι Αθηναίοι λένε ότι δεν θα υποστηρίξουν ότι τιμώρησαν ένα λάθος, και οι Μήλιοι δεν πρέπει να λένε ότι δεν έχουν προκαλέσει καμία βλάβη στην Αθήνα. Οι Αθηναίοι δεν μπορούν απλά να λένε ότι δεν υπάρχει τίποτα να συζητήσουν-είτε η Μήλος είχε κάνει είτε δεν είχε κάνει κάποιο κακό στην Αθήνα- και το να δημιουργούν το θέμα, εξυπηρετεί μόνο το να δημιουργηθεί στο μυαλό του αναγνώστη μια ερώτηση την οποία ο Θουκυδίδης δεν πρότεινε· για να απαντήσουμε, μια διαδικασία που είναι περισσότερο εξηγήσιμη εάν αυτό ήταν αληθινό και είχε προκύψει στην πραγματικότητα. β) Το γεγονός ότι οι οπλίτες από άλλα νησιά πήραν μέρος χωρίς αμφιβολία οφείλεται στην προσδοκία ότι η Αθήνα θα νικήσει σε κάθε περίπτωση· και η Μήλος σε περίοδο ειρήνης ήταν ένας λιγότερο εντυπωσιακός ανταγωνιστής για την Αθήνα από τη Μυτιλήνη κατά τη διάρκεια του πολέμου και με την ελπίδα την υποστήριξη των Πελοποννησίων. Αλλά τα γεγονότα ότι οι νησιώτες οπλίτες στη Μήλο ήταν από την αρχή μια πλειοψηφία της δύναμης που υποδεικνύει ένα δείγμα εμπιστοσύνης στην πλευρά των Αθηναίων ότι η επιχείρηση θα είχε την καλή θέλησή τους. Η Αθήνα επιστράτευσε τους οπλίτες των συμμάχων μόνο σε στιγμές υψηλής αυτοπεποίθησης. Αλλά το γεγονός ότι οι Αθηναίοι οπλίτες στη Μήλο ήταν μειοψηφία διεγείρει την υποψία ότι η επίθεση δεν ήταν μόνο μια προφανώς άθλια βαρβαρότητα.³⁶

ἔπειμψαν πρέσβεις: ‘Πριν αρχίσουν να την καταστρέφουν, έστειλαν πρώτα πρέσβεις για διαπραγματεύσεις’. Πράγματι, οι στρατηγοί έστειλαν αυτούς με δική τους πρωτοβουλία ή στάλθηκαν από την Αθήνα; Ο Bosworth υποστηρίζει την προηγούμενη άποψη, αν και

³⁶ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 156-157

αποκαλούνται δύο φορές ‘απεσταλμένοι των Αθηναίων’, που ίσως υπαινίσσεται ότι είχαν οδηγίες απευθείας από την Αθήνα, ίσως από το Συμβούλιο των 500.³⁷

πρὸς μὲν τὸ πλῆθος οὐκ ἤγαγον: ‘δεν τους παρουσίασαν στη συνέλευση του λαού’. Οι Αθηναίοι πρόσφεραν στους Μηλίους μια επιλογή, αλλά οι ‘ κυβερνήτες της Μήλου τους παρουσιάζουν χωρίς καμία αλλαγή ’. Μερικοί Μήλιοι έκαναν χρήση μιας επιλογής – εκείνοι οι οποίοι πρόδωσαν την πόλη (116.3). Ίσως οι ολιγαρχικοί δεν ένιωθαν σίγουροι να φέρουν τους συμπολίτες τους σε επαφή μαζί τους και αυτό αποτελεί μέρος της αιτιολογίας για τις κρυφές διαπραγματεύσεις.³⁸

ἐν δὲ ταῖς ἀρχαῖς καὶ τοῖς ὀλίγοις: Οι *αρχαί* περιλαμβάνουν το συμβούλιο/επιτροπή, συχνά το πιο ισχυρό όργανο σε μια ολιγαρχία, καθώς επίσης και οι δικαστές με ένα πιο γνωστό νόημα. Οι *ολίγοι* θα ήταν οι προνομιοῦχοι ψηφοφόροι. Αφού δεν γνωρίζουμε τίποτα για το σύνταγμα της Μήλου, δεν μπορούμε να πούμε ποιες ήταν οι προϋποθέσεις για την ψηφοφορία ή ποια ήταν η σύνθεση του συμβουλίου. Εφόσον οι Αθηναίοι δεν παρουσιάστηκαν μπροστά στο πλήθος, ίσως υπήρξε μια επίσημη συνάθροιση από όλους τους πολίτες, αλλά πιθανόν καλούνταν σπάνια και μόνο για συγκεκριμένους σκοπούς ή σύμφωνα με τη θέληση του συμβουλίου.³⁹

85§:

μὴ ξυνεχεῖ ῥήσει: ‘ όχι σε έναν συνεχή λόγο ’. Η πρόσκληση σε αυτήν την παράγραφο σε μία αντιπαράθεση σε διαλογική μορφή εκφράζεται με έναν εξαιρετικά αμήχανο τρόπο, χρησιμοποιώντας αυτό που ίσως ήταν η τεχνική γλώσσα της ρητορικής: η ρήσις χρησιμοποιείται μόνο εδώ στον Θουκυδίδη.⁴⁰

³⁷ Hornblower (2010): 230

³⁸ Hornblower (2010): 230

³⁹ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 159

⁴⁰ Hornblower (2010): 230

86§:

« Το τέλος της συζήτησης, σύμφωνα με κάθε λογική πρόβλεψη, θα φέρει σε μας πόλεμο, αν, επειδή έχουμε δίκιο, υπερισχύσουμε και αρνηθούμε να υποχωρήσουμε, δουλεία αν πειστούμε». ⁴¹

δουλείαν: ίσως πρέπει να μεταφραστεί καλύτερα ως ‘υποβολή’ ή ως ‘καταναγκαστική εργασία’ από ότι ‘δουλεία’, ‘σκλαβιά’, μολονότι δεν μπορούμε να είμαστε σίγουροι για το ακριβές αίσθημα που προκλήθηκε. ⁴²

87§:

Οι Αθηναίοι αναφέρονται στα ίδια παρόντα γεγονότα, αλλά παροτρύνουν τους Μηλίους σε μια διαφορετική απάντηση, για να σχεδιάσουν το κατάλληλο συμπέρασμα από την αθηναϊκή συντριπτική ανωτερότητα, το υπόβαθρο όλης της συζήτησης. Οι Μήλιοι καλούνται να αποκλείσουν το μόνο συμπέρασμα που δεν απορρέει αναπόφευκτα από *τά παρόντα*. Οι πιθανές συνέπειες της παράδοσης δεν βρίσκονται στον έλεγχό τους· *τά παρόντα* τους αναγκάζουν στο να παραδοθούν, οποιεσδήποτε κι αν είναι οι συνέπειες. ⁴³

περι σωτηρίας βουλευσοντες τη πόλει: Ακριβώς αυτό που προσπαθούν να κάνουν οι Μήλιοι, αλλά φυσικά οι Μήλιοι και οι Αθηναίοι διαφέρουν στον τρόπο με τον οποίο αυτό μπορεί να επιτευχθεί. Οι Αθηναίοι παρουσιάζουν την κατάσταση με τους δικούς τους όρους στους Μηλίους για να τους καταστήσουν ξεκάθαρο ότι η μόνη τους ευκαιρία για να επιβιώσουν βρίσκεται στην άμεση παράδοση. Αυτό είναι το γεγονός που πρέπει να αντικρίσουν κατά πρόσωπο. ⁴⁴

88§:

καὶ περι σωτηρίας: Οι Αθηναίοι στο 87 εννοούσαν τη σωτηρία ως υλική ασφάλεια-σοδειά, σπίτια, ζωές, όλα αυτά που τίθενται σε κίνδυνο στον πόλεμο (χωρίς απαραίτητα να υποδεικνύεται ότι αυτό θα ήταν το αποτέλεσμα- η ολική καταστροφή)· οι Μήλιοι

⁴¹ Κάκτος (1992): 167

⁴² Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 160

⁴³ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 160

⁴⁴ Cartwright (1997): 222

θεωρούν την ύπαρξή τους ως μια ελληνική πόλη, μέλος του ελληνικού κόσμου, αυτό είναι ελευθερία.⁴⁵

89ξ:

μετ' όνομάτων καλών, ως ἢ δικαίως τὸν Μῆδον καταλύσαντες ἄργομεν ἢ ἀδικούμενοι νῦν ἐπεξεργόμεθα: Αυτό το πέρασμα που εκφράστηκε αρνητικά, περισσότερο από οτιδήποτε στον Διάλογο, δημιουργεί μια υποψία ότι οι Μήλιοι είχαν κάνει πραγματικά κάτι για να προκαλέσουν την εισβολή των Αθηναίων, αν και ο Θουκυδίδης εύχεται να κρατήσει τον Διάλογο ελεύθερο από τέτοιες σκέψεις.⁴⁶ (Πβ. λόγο Αθηναίων πρέσβων (I 73, 2 κ.ε.), όπου χρησιμοποιείται η επιχειρηματολογία της σωτήριας παρέμβασης των Αθηναίων στους Μηδικούς πολέμους. Η εγκατάλειψη αυτής της επιχειρηματολογίας προϋποθέτει τη σκληρή στάση των Αθηναίων (Machtpolitik)).

Οι ομιλητές δεν ανακαλούν στη θεωρία τον ισχυρισμό που προκύπτει από τη συμπεριφορά των Αθηναίων στους Περσικούς πολέμους· αυτοί το αποκλείουν μόνο από την παρούσα συζήτηση. Αυτό θα χρησιμοποιούνταν κανονικά σε ένα τέτοιο γενικό πλαίσιο, και ακόμα και ο Θουκυδίδης, όπως ήταν ανυπόμονος με τα συμβατικά θέματα, επέτρεψε μια δήλωση αυτού από τους Αθηναίους ομιλητές, παρόλο που το προλόγισε με μια απολογία (i.73.2) και ακολούθησε μια απάντηση (i.86.1). Ο Εύφημος και ο παρών ομιλητής πρέπει να το ολοκληρώσουν αναλυτικά, επειδή είναι ένα επιχείρημα που ο αναγνώστης θα περίμενε και είχε στον ελληνικό κόσμο κάποιο ρητορικό βάρος. Με παρόμοιο τρόπο, ο Θουκυδίδης δεν πρέπει να γίνεται αντιληπτός ότι υπαινίσσεται ότι η σπαρτιατική καταγωγή των Μηλίων ήταν κίβδηλη ή, σε μια τυπική αντιμετώπιση τέτοιων θεμάτων, ασήμαντη. Αυτοί οι αποκλεισμοί ταιριάζουν στη γενική διστακτικότητα του Θουκυδίδα να εστιάζει σε τέτοια θέματα· δεν έχει νόημα να πούμε αν ταιριάζουν καλά με αυτά που ειπώθηκαν σε αυτήν την περίπτωση.

Υπάρχει και άλλο ένα και μεγαλύτερο ερώτημα εάν ο Θουκυδίδης σκέφτηκε, ή είχε λόγο να σκεφτεί, οι Αθηναίοι πολιτικοί ομιλητές θεώρησαν τον ισχυρισμό ανούσιο και συνειδητά παραπλάνησαν όταν το εκμεταλλεύτηκαν.

⁴⁵ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 160

⁴⁶ Hornblower (2010): 232

ἀδικούμενοι νῦν ἐπεξερχόμεθα: Αυτό, και το αντι-επιχείρημα *ὡς ἡμᾶς οὐδὲν ἡδικήκατε*, είναι θεματικές ερωτήσεις σε ένα διαφορετικό επίπεδο από τα ζητήματα που συζητήθηκαν. Σε αυτό το επίπεδο δεν είναι πιθανό και για τα δύο μέρη να δικαιολογηθούν πλήρως, ωστόσο και τα δύο θα μπορούσαν να υποστηρίξουν αυτό: εάν οι Αθηναίοι είχαν κάποιο παράπονο, οι Μήλιοι θα έλεγαν ότι δεν διέπραξαν την πράξη για την οποία διαμαρτύρονται, ή ότι αυτό δεν συνιστά *αδικία*. Η εισαγωγή αυτού του θέματος υποδηλώνει ότι υπήρχε κάτι που ίσως συζητήθηκε· αλλά άλλες κριτικές δεν βρίσκουν δυσκολία στο να υποθέσουμε ότι αυτό που αποκλείεται εδώ είναι μια θεωρητική πιθανότητα με καμία βάση στην πραγματικότητα. Εάν υπήρχε κάποιο σημαντικό παράπονο, ο Θουκυδίδης δεν ευχήθηκε να αναφέρει μια συζήτηση γι' αυτό. Αυτός είναι, πραγματικά, συχνά και απαραίτητα επιλεκτικός· αλλά δικαιούμαστε να ρωτήσουμε γιατί επέλεξε αυτό και όχι κάποιο άλλο.⁴⁷

ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης: Οι Αθηναίοι εννοούν ότι μπορεί να υπάρξει δικαιοσύνη μόνο ανάμεσα σε ίσους. Εάν ένα κράτος (ή ένα άτομο) είναι πιο ισχυρό από το αντίπαλό του, έπειτα θα το εξαναγκάσει με τη θέλησή του, και το αδύναμο κράτος, που δεν έχει τη δύναμη να επιβάλλει τις αξιώσεις της δικαιοσύνης, δεν θα έχει καμία επιλογή αλλά θα δεχτεί το θέλημα του δυνατού. Αυτό περιγράφεται από τους Αθηναίους ως 'ένας γενικός και απαραίτητος νόμος της φύσης', μια ουσιώδης αλήθεια της ανθρώπινης ύπαρξης, αδιαπέραστη από σκέψεις για δικαιοσύνη και ορθότητα.⁴⁸

Για την *ανάγκη*, μια λέξη με πρακτικά ευρέως νόημα, η πιο κοντινή σύγκριση στον Θουκυδίδη είναι ίσως στον λόγο του Βρασίδα.

Εδώ υπάρχει ένα σοφιστικό και κυνικό επιχείρημα, αλλά πρέπει να ξεκαθαρίσουμε τι σημαίνει. 'Σύμφωνα με τον ανθρώπινο λογισμό' η δικαιοσύνη είναι δυνατή μόνο όπου υπάρχει *ισονομία*: ένας τύραννος ή μια δυναστεία σε μια ελληνική πόλη, ή ένας βασιλιάς της Περσίας, μπορεί να είναι, και οι Έλληνες ξέρουν καλά, συνετοί και καλοπροαίρετοι καθώς και ικανοί, αλλά αυτός δεν απονέμει με την αυστηρή του έννοια *δικαιοσύνη*, αλλά συγγνώμες ή τιμωρίες, φόρους ή όχι, σύμφωνα με τη θέλησή του, μπορεί να είναι γενναιόδωρος αλλά όχι δίκαιος, μολονότι φυσικά ο '*δίκαιος*' χρησιμοποιούνταν αρκετά

⁴⁷ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 161-162

⁴⁸ Cartwright (1997): 223

συχνά από τον δίκαιο ηγέτη. Γι' αυτό οι Έλληνες αντιμετώπισαν τους Περσικούς Πολέμους ως μια υπεράσπιση του νόμου. Το ίδιο είναι αλήθεια και για έναν κύριο προς τον σκλάβο και για μια επεκτατική δύναμη προς τους υποτελείς ή στους επιδιωκόμενους υποτελείς. Εάν μόνο ο αδύναμος φερθεί λογικά και υποχωρήσει, ο δυνατός θα υποσχεθεί να μην είναι σκληρός.⁴⁹

90§:

τὰ εἰκότα καὶ δίκαια: Ο Hermann, ο οποίος ακολουθήθηκε από τον Stahl, ήταν λάθος που έβαλε σε παρένθεση το *καὶ δίκαια* με την αιτιολογία ότι οι Μήλιοι έχουν ήδη πει ότι, συμφωνώντας με την πρόταση των Αθηναίων, θα αγνοήσουν το *δίκαιον*. Δεν υπάρχει καμία αντίφαση· οι Μήλιοι έχουν δεχτεί, στο πλαίσιο της διαμαρτυρίας, ότι δεν πρέπει να στηρίζονται στο *δίκαιον* αυτό καθαυτό, αλλά επιδιώκουν να αλλάξουν τη θέση των Αθηναίων υποστηρίζοντας ότι η τήρηση τυπικής δικαιοσύνης είναι στην πραγματικότητα ένα γενικό προνόμιο, *ζυμφέρον*.⁵⁰ Η τελευταία περίοδος της παραγράφου αποτελεί ένα συγκεκαλυμμένο δεινό προανάκρουσμα της επερχόμενης Σικελικής καταστροφής. Αυτό δεν αποτελεί *vaticinium ex eventu*, αλλά μια προειδοποίηση απέναντι στην αθηναϊκή αλαζονεία. Δεν μπορεί να αποκλειστεί βέβαια η περίπτωση ο ίδιος ο Θουκυδίδης μετά τη Σικελική εκστρατεία να αναθεώρησε το συγκεκριμένο χωρίο, για να προσδώσει την απαιτούμενη έμφαση.

91§:

ἡμεῖς δὲ τῆς ἡμετέρας ἀρχῆς, ἦν καὶ παυθῆ, οὐκ ἀθυμοῦμεν τὴν τελευτήν· οὐ γὰρ οἱ ἄρχοντες ἄλλων, ὥσπερ καὶ Λακεδαιμόνιοι, οὗτοι δεινοὶ τοῖς νικηθεῖσιν (ἔστι δὲ οὐ πρὸς Λακεδαιμονίους ἡμῖν ὁ ἀγών), ἀλλ' ἦν οἱ ὑπήκοοί που τῶν ἀρξάντων αὐτοὶ ἐπιθέμενοι κρατήσωσιν: Εάν αυτό το απόσπασμα γράφτηκε με τη γνώση του 404, είναι ένα παράδειγμα μεροληπτική 'παραπλάνηση', όπως οι ομηρικοί σχολιαστές το αποκαλούν· η 'προφητεία' ήταν μισή αλήθεια και μισή ψέματα. Το 404 οι Σπαρτιάτες πράγματι έδειξαν αυτοσυγκράτηση, χωρίς αμφιβολία για έναν συνδυασμό κινήτρων,

⁴⁹ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 163

⁵⁰ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 165

περιλαμβάνοντας και μεγαλοψυχία. Αλλά ήταν οι Κορίνθιοι και οι Θηβαίοι οι οποίοι ιδιαίτερα πίεσαν για την καταστροφή της Αθήνας.

Εάν δεχτούμε ότι ο Θουκυδίδης ίσως σχεδίασε ένα έργο με δέκα βιβλία σε δύο ‘πεντάδες’, είναι πιθανό ότι η δεύτερη ‘πεντάδα’ ότι θα έκλεινε με έναν «Αθηναϊκό» Διάλογο σαν αντανάκλαση του Διαλόγου των Μηλίων στο τέλος της πρώτης. Το θέμα για συζήτηση θα ήταν η μοίρα της ηττημένης Αθήνας και μπορούμε να φανταστούμε ότι περιέχει όλα τα είδη των ειρωνικών αναμνήσεων.⁵¹

Επισημαίνεται, λοιπόν, ότι η γενναιοδωρία της Σπάρτης έσωσε την Αθήνα από την πλήρη καταστροφή το 404 όταν μικρότερα κράτη το απαιτούσαν. Και αυτό το τμήμα του διαλόγου έχει πράγματι έναν αέρα σαν να είναι γραμμένο μετά από το 404- εν μέρει επειδή δεν είναι αυστηρά στη θέση του. Για τους Μηλίους δεν χρησιμοποίησαν το επιχείρημα για τον ιδιαίτερο κίνδυνο από τη Σπάρτη, και ο ιδιαίτερος κίνδυνος από τους επαναστατημένους συμμάχους δεν θα μειωνόταν ξεκάθαρα από μια νίκη των Αθηναίων στη Μήλο τώρα, ειδικά εάν ακολουθούσε και η καταστροφή.⁵²

93§:

ύπακοῦσαι: Σημειώνεται ότι οι Αθηναίοι δέχτηκαν τη θλιβερή αξιολόγηση των Μηλίων για τη θέση τους με όρους μιας πιθανής δουλείας. Αλλά σημειώνεται ότι αυτοί χρησιμοποιούν μια λιγότερη σκληρή λέξη. Η λέξη που χρησιμοποιούν είναι το συγγραφικό ρήμα από τα 3.91.2 και 5.84.2. Επίσης, χρησιμοποιείται σε ένα σημαντικό παρόμοιο απόσπασμα που έχουν ληφθεί υπ’ όψιν μέρη του Διαλόγου των Μηλίων, ειδικότερα στο 4.61.5.⁵³

94§:

ξυμμάχους δὲ μηδετέρων, οὐκ ἂν δέξαισθε: Σε μια τέτοια σύγκρουση σε αυτή την κλίμακα τα αδύναμα κράτη είναι αναγκασμένα να συμμετέχουν με τον έναν ή με τον

⁵¹ Hornblower (2010): 235-236

⁵² Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 166

⁵³ Hornblower (2010): 236

άλλον. Η προσφορά των Σπαρτιατών στις Πλαταιές αποτελούσε μια εξαίρεση. Η ουδετερότητα είναι επίσης απίθανη για τα άτομα.⁵⁴

95§:

ή φιλία μὲν ἀσθενείας, τὸ δὲ μῖσος δυνάμεως παράδειγμα τοῖς ἀρχομένοις: Η επιχειρηματολογία εξυπηρετεί να υπογραμμίσουν τις αδυναμίες των Αθηναίων, επειδή πήραν μίσος για να είναι μια εγγύηση ασφάλειας, αλλά είναι ακόμα και η πηγή του φόβου τους.⁵⁵

96§:

τούς τε μὴ προσήκοντας καὶ ὅσοι ἄποικοι ὄντες οἱ πολλοὶ καὶ ἀποστάντες τινές: Άλλο ένα τεχνητό επιχείρημα, κι όχι μόνο στη γραμματική του, για τις πόλεις που δεν ήταν ‘αποκίες’ από την Αθήνα, π.χ. Μυτιλήνη, και είχαν επαναστατήσει.⁵⁶

Το επιχείρημα των Μηλίων εδώ είναι διακριτικό και έξυπνο, αλλά όχι δύσκολο· υπάρχει μια διαφορά ανάμεσα στο να επιτίθεται σε κράτη με τα οποία δεν έχεις οποιαδήποτε σύνδεση φιλίας (μια παράνομη διαδικασία) και σε κράτη που έχεις, σε γενικές γραμμές, κάποια σύνδεση, και μερικά από αυτά ίσως έχουν επαναστατήσει από εσένα (μια νόμιμη ή περισσότερο νόμιμη διαδικασία).⁵⁷

97§:

εἰ μὴ περιγένοισθε: Η αντίληψη ότι η διαρκής ανεξαρτησία της Μήλου ίσως βλάπτει την Αθήνα σχετικά με την υπάρχουσα ηγεμονία είναι αποθητική και μη πραγματική όπως παρουσιάζεται εδώ. Πρέπει να θυμόμαστε, όμως, ότι η Μήλος α) είχε επιτυχώς αντισταθεί, παρά την πίεση που προκάλεσε στη Θήρα να παραδοθεί στην Αθήνα β) είχε συνεισφέρει (πιθανόν) στα έξοδα του Αλκίδα το 427 γ) είχε αντισταθεί στον Νικία το 426 δ) είχε αγνοήσει την αξιολόγηση των Αθηναίων το 425 και ε) πολύ πιθανό είχε κάνει κάτι στο άμεσο παρελθόν που μπορεί να ερμηνευτεί ως πρόκληση.

⁵⁴ Cartwright (1997): 223

⁵⁵ Hornblower (2010): 236

⁵⁶ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 167

⁵⁷ Hornblower (2010): 237

Επισημαίνονται αυτά τα ζητήματα όχι για να δικαιολογήσουν την Αθήνα, αλλά, από τότε που η παρουσίαση του Θουκυδίδη έχει επίδραση στο να σταθμίσει τις συμπάθειες των περισσότερων αναγνωστών υπέρ της Μήλου, είναι σωστό να έχουμε στο νου μας ότι υπάρχει ίσως κάτι να ειπωθεί στην άλλη πλευρά. Ξανά, θα βοηθούσε αν είχαμε κάποια ιδέα για τα συναισθήματα των οπλιτών από τα άλλα νησιά που πήραν μέρος στην επιχείρηση.⁵⁸

98ξ:

ὄσοι γὰρ νῦν μηδετέροις ξυμμαχοῦσι, πῶς οὐ πολεμώσεσθε αὐτούς: Αναφέρεται ότι το επιχείρημα των Μηλίων είναι ένας αναχρονισμός στο 416 δηλαδή σε περίοδο ειρήνης. Ούτε ότι το ερώτημα για ουδετερότητα ήταν ειδικά επείγον στην ηπειρωτική χώρα, τώρα ότι οι Αργεῖοι είχαν αλλάξει (από το 421) από την τριαντάχρονη αδράνειά τους. Εμείς πρέπει, ωστόσο, να ρωτήσουμε πού η ουδετερότητα ίσως, στο κοντινό μέλλον, πραγματικά ενοχλεί, και η απάντηση είναι η Σικελία.⁵⁹

πειρᾶσθαι πείθειν: Οι Μήλιοι ακόμα προσπαθούν να βρουν επιχειρήματα πρακτικής φύσεως που θα πείσουν τους Αθηναίους ότι η παρούσα συμπεριφορά τους είναι, στην πραγματικότητα, ενάντια στα συμφέροντά τους. Οι Αθηναίοι δεν πείθονται.⁶⁰

99ξ:

τῷ ἐλευθέρῳ: Υπάρχει κάποια δυσκολία στο να πάρουμε την υπάρχουσα ελευθερία τους ως ένας λόγος γιατί είναι απρόθυμοι να πάρουν μέτρα ενάντια στην Αθήνα. Ο Steup διαφωνεί λέγοντας ότι περιμένουμε τον Θουκυδίδη να διατυπώσει ή να υπονοήσει κάποιο λόγο γιατί οι κάτοικοι της ηπειρωτικής χώρας πρέπει να είναι πιο απρόθυμοι από τους νησιώτες. Όσο το κείμενο ισχύει, πρέπει να διαβάσουμε το λόγο γιατί οι πόλεις στην ηπειρωτική χώρα φοβούνται λιγότερο την Αθήνα εκτός από τη λέξη *ἡπειρῶται* και ο Θουκυδίδης ίσως είχε εμπιστοσύνη σε μας να λάβουμε αυτό το νόημα χωρίς περαιτέρω εξήγηση. Αλλά σε αυτή την περίπτωση μπορεί να υπάρχει μία γενική δήλωση ότι οι ελεύθεροι είναι απρόθυμοι στο να παίρνουν μέτρα ασφαλείας απέναντι στην απώλεια της

⁵⁸ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 168

⁵⁹ Hornblower (2010): 238

⁶⁰ Cartwright (1997): 224

ελευθερίας τους, το οποίο μπορεί να είναι αλήθεια αλλά καθόλου δεν βοηθά το επιχείρημα.⁶¹

100ξ:

κακότης καὶ δειλία: Εδώ οι Μήλιοι αποχωρούν πολύ εντυπωσιακά από τους αρχικούς ‘‘κανόνες’’, με το να επικαλούνται/απευθύνονται σε εκείνες τις ηθικές κυρώσεις και εκείνες τις υποθέσεις σχετικά με το μέλλον που οι Αθηναίοι είχαν αποκλείσει.⁶²

101ξ:

ἀπὸ τοῦ ἴσου: Η σημασία φαίνεται να είναι ‘ο αγώνας της ανδρείας, για να αποφεύγει την ντροπή, δεν μπορεί να μεταφερθεί σε ίσους όρους ανάμεσα σε εσάς και εμάς’, δηλαδή αυτά τα ερωτήματα τιμής δεν μπορούν περισσότερο να προκύπτουν ανάμεσα σε τόσο άνισους από ότι ζητήματα δικαιοσύνης· μπορεί να είναι πιθανό, αλλά με περισσότερη δυσκολία, να εξάγουμε το νόημα ότι η ποινή *αἰσχύνην ὀφλεῖν* δεν συγκρίνεται με την ποινή της χαμένης σωτηρίας. Σε κάθε περίπτωση, το να ρωτήσουν τους Μηλίους να παραβλέψουν την αξίωση του σεβασμού, *μὴ αἰσχύνην ὀφλεῖν*, είναι για να θέσουν την πρόταση σε όρους πολύ σκληρούς για τους Έλληνες να τη δεχτούν.⁶³

πρὸς τοὺς κρείσσονας πολλῶ μὴ ἀνθίστασθαι: ‘Να μην αντιστέκεστε στους πολύ πιο δυνατούς σας’. Αυτή είναι η καρδιά του διαλόγου. Αυτή είναι η συμβουλή, να μην αντιστέκεσαι στον ακαταμάχητο- με άλλα λόγια, η προσφορά μιας εξόδου- που υποδεικνύει την ‘ανθρωπιστική’ πλευρά του διαλόγου. Η ‘πιο δυνατή’ στρατιωτική δύναμη των Αθηναίων θα πρέπει να σημαίνει ότι η στρατιωτική περιγραφή, μετά το τέλος του διαλόγου, θα ήταν γρήγορη και απαίσια. Το τέλος ήταν φριχτό, αλλά όχι ιδιαίτερα γρήγορο· οι Μήλιοι έκαναν κάποιες επιτυχίες και η προδοσία συνεισέφερε στην τελική ήττα.⁶⁴

⁶¹ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 169

⁶² Hornblower (2010): 239

⁶³ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 170

⁶⁴ Hornblower (2010): 240

102§:

Κοινοτέρας: Περισσότερο ‘αντικειμενικό’ με την έννοια ότι ο κριτής πρέπει να είναι κοινός ανάμεσα στα δύο μέρη της άνισης δύναμης. Πολλά από τα παράλληλα αναφέρονται αρκετά γενικά στις απρόβλεπτες δυνατότητες του πολέμου, αλλά ο Λυσίας ii. 10 είναι πολύ κοντά, οι Αθηναίοι σε αυτό το σημείο αφού δέχονται τη θέση εδώ εκχωρούν στους Μηλίους, εξάγοντας παρηγοριά από την έλλειψη προγνωσιμότητας και στηριζόμενοι στη δικαιοσύνη του δικού τους σκοπού.

Η ανατροπή στην οποία ένας αδύναμος μπορεί να κερδίσει έναν πιο δυνατό είναι φυσικά συνηθισμένο· και ο Θουκυδίδης έχει ιδιαίτερα επίγνωση του ανυπολόγιστου στοιχείου στον πόλεμο. Αλλά το είδε εντελώς σαν έναν θλιβερό περιορισμό στον υπολογισμό, πράγμα που ένας συνετός άνθρωπος ή κράτος οφείλει να επιστρατεύει, και είναι απίθανο ότι ο Θουκυδίδης μας ζητάει να επιδοκιμάσουμε τη στάση των Μηλίων στην *τύχη*, όμως άλλες περιστάσεις ίσως αφήνει μία έγκριση με το *τόλμα* ή *τό δραστήριον*.⁶⁵

103§:

έν ὄτω ἔτι....: Η νουθεσία για ελπίδα είναι ξεκάθαρα σχετική με τις ελπίδες των Αθηναίων για την εκστρατεία στη Σικελία τον επόμενο χρόνο. Για το μεγαλύτερο μέρος, το επιχείρημα στον διάλογο για την ηγεμονία δεν μεταφέρεται από τη Μήλο στις Συρακούσες, οι συνθήκες είναι ριζικά διαφορετικές· αλλά εάν αυτές οι λέξεις γράφτηκαν μετά το 413 η εφαρμογή εδώ είναι αναπόφευκτη. Συγκεκριμένα, *δάπανος γάρ φύσει* είναι περισσότερο κατάλληλο για τους Αθηναίους παρά για την κατάσταση των Μηλίων.⁶⁶

Λυμαίνεται: Η αντισυμβατική, και εδώ έχει πολύ σκληρά εκφραστεί, περιφρόνηση στους χρησμούς ανήκει στον Θουκυδίδη. Εάν οι αληθινοί Αθηναίοι απεσταλμένοι εκφράστηκαν ελεύθερα, είναι πολύ αμφίβολο. Οι Μήλιοι στην πραγματικότητα δεν παρουσιάζονται σαν να έχουν αναφέρει χρησμούς ή να έχουν αξιώσει κάποια στήριξη

⁶⁵ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 170-171

⁶⁶ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 171

από τους μάντις. Το θέμα αναφέρεται χωρίς να χρειάζεται το μυαλό του Θουκυδίδη ήταν ίσως για άλλη μία φορά στη Σικελική εκστρατεία.⁶⁷

104§:

ὄσιοι πρὸς οὐ δίκαιοι: Οι Μήλιοι ξεκάθαρα ισχυρίζονται ότι οι Αθηναίοι είναι λιγότερο πιθανό να απολαμβάνουν την εύνοια των θεών, γιατί δεν είναι δίκαιοι και οι ίδιοι οι Μήλιοι είναι δίκαιοι. Οι Αθηναίοι α) έχουν ήδη υποστηρίξει(89) ότι τό δίκαιον δεν σχετίζεται με την παρούσα κατάσταση και β) ετοιμάζονται να υποστηρίξουν ότι οι θεοί ενεργούν το ίδιο σύμφωνα με τον κανόνα ότι η δυσανάλογη δύναμη ακυρώνει τό δίκαιον· αλλά σε κανένα σημείο δεν αντικρούουν τον ισχυρισμό ότι οι Μήλιοι, με κανονικούς όρους, είναι σωστοί και εκείνοι λάθος. Αυτό που σκέφτηκε ο Θουκυδίδης για τα σωστά και τα λάθη της υπόθεσης είναι τουλάχιστον αμφίβολο· αλλά το γεγονός ότι είχε αφήσει αυτή την αρκετά προκλητική φράση αναφορικά με αυτό αναπάντητη προκαλεί περισσότερο ζημιά στην Αθήνα από οτιδήποτε στο διάλογο. Το γεγονός ότι οι Αθηναίοι ομιλητές τώρα κάνουν μία διαφορετική προσέγγιση δεν δείχνει ότι δεν ήταν δυνατή κάποια απάντηση.⁶⁸

τὴν Λακεδαιμονίων ἡμῖν ξυμμαχίαν: Εἴτε α) οι Μήλιοι ήταν μέλη της Πελοποννησιακής Συμμαχίας και σε όποια περίπτωση θα έπρεπε να καλυφθούν από την Ειρήνη του Νικία και προκαλεί έκπληξη ότι δεν παραπονιούνται για το ‘σπάσιμο’ του όρκου ή β) είχαν μία ξεχωριστή συμμαχία/ συνεργασία με τη Σπάρτη ή γ) δεν υπήρχε κάποια επίσημη συμμαχία αλλά οι Μήλιοι περίμεναν για άλλους λόγους ότι η Σπάρτη, με ή χωρίς τη Συμμαχία της, θα ενεργούσε εκ μέρους τους αυτή την περίπτωση.

Η παρουσία του άρθρου τὴν ξυμμαχίαν δικαιολογείται από τις αναφορές που δημιουργήθηκαν ήδη με τη σύνδεση των Σπαρτιατών στο 89 και 91. Οι λέξεις *εἰ μὴ του ἄλλου* υποδεικνύουν ότι ο εξαναγκασμός στη Σπάρτη αποτελεί πρωτίστως, ή μόνο στους δύο καθορισμένους λόγους, φιλία και εντιμότητα, και η επακόλουθη συζήτηση στρέφεται εντελώς στην δυνατότητα προσέγγισης της Σπάρτης στην ειδική πειθώ και δεν

⁶⁷ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 172

⁶⁸ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 172

περιλαμβάνει τίποτα σχετικά με τους όρκους. Επιπλέον, εάν υπήρχε μία επίσημη συμμαχία, οι *ζύμμοχοι* θα ήταν περισσότερο αποτελεσματικοί από τους αποίκους στο 89. Δεν πρέπει να περιμένουμε τον Θουκυδίδη να εξηγήσει τις σχέσεις ανάμεσα στη Σπάρτη και τη Μήλο πιο ξεκάθαρα από ότι είχε εξηγήσει την κατάσταση ανάμεσα στη Μήλο και την Αθήνα.⁶⁹

105§:

ὕπὸ φύσεως ἀναγκαίας: Αμφότεροι και οι θεοί και οι άνθρωποι οφείλουν να υπακούουν σε αυτό το νόμο της φύσης. Πρέπει να υπενθυμίσουμε τις δύο πλευρές της ελληνικής πίστης και δοξασίας· πρώτον, ότι οι θεοί δεν είναι υπερφυσικοί, μόνο υπεράνθρωποι - αυτό τονίζει ένα μεγάλο χάσμα ανάμεσά τους ότι οι άνθρωποι δεν πρέπει να προσπαθούν να τους συναντήσουν, αλλά και οι δύο είναι γεννημένοι από τη γη· δεύτερον, οι θεοί επομένως είναι υποκείμενοι στους καθολικούς νόμους της φύσης όπως οι άνθρωποι. Το ερώτημα παραμένει, όμως, εάν οι θεοί στην πραγματικότητα υπόκεινται στον υποτιθέμενο εδώ νόμο ή αντιθέτως στο νόμο της δικαιοσύνης τον οποίο οι Μήλιοι περίμεναν να τον διατηρήσουν.

Ο Θουκυδίδης φυσικά δεν μπορεί να χρησιμοποιήσει μία τέτοια φράση όπως *φύσις αναγκαία* χωρίς κάποια αναφορά στο μυαλό του στη σύγχρονη αντίθεση του *φύσις* και *νόμος*. Σε αυτή τη σύνδεση πρέπει να κρατήσουμε στο μυαλό μας ότι δεν υπήρχε ένα ‘σοφιστικό’ δόγμα στο ενδιαφερόμενο ζήτημα εδώ, αλλά πολλά· ‘φυσική αναγκαιότητα’ μπορεί να είναι η έκφραση της βούλησης του Δία ή ανώτερο από αυτό.

Αυτό δηλώθηκε στο 89, αλλά ξανά χωρίς επιχείρημα και απλά ως ένα δεδομένο που εμείς ήδη αναγνωρίζουμε, ότι η ανθρώπινη δικαιοσύνη δεν εφαρμόζεται ανάμεσα στον δυνατό και τον αδύναμο· και έχει υποστηριχτεί έκτοτε ότι είναι ενάντια στο συμφέρον της Αθήνας να μην αφήσουν τη Μήλο υποτελή. Για να ολοκληρωθεί η κατάσταση, χρειαζόμαστε κάποιον ισχυρισμό όπως *φύσις αναγκαία*.⁷⁰

Οι Αθηναίοι έχουν ήδη υποστηρίξει(89) ότι η έννοια της δικαιοσύνης δεν έχει καμία θέση στην παρούσα συζήτηση και δεν έδωσαν κάποια απάντηση στον ανανεωμένο

⁶⁹ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 172-173

⁷⁰ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 173-174

ισχυρισμό των Μηλίων ότι έχουν το δίκιο με το μέρος τους. Οι Αθηναίοι ισχυρίζονται ότι ακολουθούν ‘το νόμο της φύσης’, μία πορεία δράσης που είναι αδιαπέραστη στην κριτική σε ηθικά αιτία. Καθόσον είναι προβληματισμένοι, τώρα προσφέρουν για την υποστήριξη της δικής τους δράσης πειστικά φιλοσοφικά επιχειρήματα που συμπληρώνουν την αιτιολόγηση για τα πρακτικά αιτία που ήδη αναπτύχθηκαν. Και τα δύο επιχειρήματα επικεντρώνονται στη δύναμή τους και η ανάγκη το διατηρεί, το εξασκεί και το βελτιώνει. Για αυτό όλες οι άλλες σκέψεις είναι δευτερεύουσες ή άσχετες. Η αιτιολόγηση της δύναμης είναι η ίδια η δύναμη.⁷¹

καὶ ἡμεῖς οὐτε θέντες τὸν νόμον: Είναι αλήθεια ότι η Αθήνα δεν καθιέρωσε αυτόν τον νόμο, ούτε ήταν η πρώτη που τον ακολούθησε· αλλά είναι βέβαιο ότι ήταν η πρώτη που τον εισήγαγε στον ελληνικό πολιτικό κόσμο. Από το 445 π.Χ. τουλάχιστον έκανε κάτι καινούργιο συνειδητά, προσπαθώντας να δημιουργήσει ένα είδος ενότητας στην Ελλάδα, ακόμα και την ώρα που άφησε μία αρκετά γνήσια ‘αυτονομία’ σε κάθε κράτος της Συμμαχίας. Δεν είναι ότι η στάση της ήταν πιο σκληρή η πιο καταπιεστική από τη Σπάρτη, για παράδειγμα τίποτα από αυτά που έκανε δεν ήταν τόσο σκληρά όσο η μεταχείριση της Μεσσηνίας από τους Σπαρτιάτες· αλλά η Σπάρτη δεν προσπάθησε να δημιουργήσει ενότητα, μόνο κυριαρχία. Αυτό είναι το γεγονός που δίνει σημασία στην εχθρότητα του ελληνικού κόσμου προς την Αθήνα στην αρχή και κατά τη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου και στην καλή θέληση την οποία, παρά τα αδικήματα και τα ατοπήματά της, η Σπάρτη είχε.⁷²

διὰ τὸ αἰσχροὺν δὴ: Ήταν πραγματικά αλήθεια ότι η Σπάρτη ήταν έτοιμη το 425 να προδώσει τις πόλεις στις οποίες είχε υποσχεθεί να τις ελευθερώσει και πράγματι τις πρόδωσε το 421, και δεν μας εκπλήσσει το ότι οι Αθηναίοι αναρωτήθηκαν γιατί οι Μηλίοι μπορούσαν να είναι τόσο ‘αθώοι’, τόσο ‘άπειροι’ στο κακό.⁷³

⁷¹ Cartwright (1997): 224

⁷² Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 174

⁷³ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 175

106§:

Μηλίους άποίκους όντας: Οι Μήλιοι με έναν ενδιαφέροντα τρόπο και αποτελεσματικά αναφέρονται στον εαυτό τους για πρώτη φορά ως ‘Μήλιοι’- μία έντονη αποδοχή από μία οπτική γωνία των Σπαρτιατών, που έχει ως αποτέλεσμα να βελτιώσει τη σημασία της σχέσης τους. Αυτοί συνεπώς δραματοποιούν τη φανταστική ή ελπιδοφόρα για τους Σπαρτιάτες απάντηση με τη μορφή μιας αναφώνησης και επομένως ο διάλογος για μία στιγμή έχει έναν τρίτο ομιλητή.⁷⁴

107§:

Οι Μήλιοι εύκολα ξεγελάστηκαν από τους Αθηναίους, οι οποίοι θέτουν το ζήτημα ότι οι Σπαρτιάτες θα βάλουν πάνω από όλες τις άλλες σκέψεις τη δική τους ασφάλεια. Ο Θουκυδίδης έχει πει ότι ‘οι Σπαρτιάτες ήταν παραδοσιακά απρόθυμοι να προχωρήσουν στον πόλεμο, εκτός και αν αυτοί ήταν εξαναγκασμένοι’. Εδώ είναι ξεκάθαρο ότι, παρά το ότι σκέφτηκαν ή ήλπιζαν οι Μήλιοι, δεν υπήρχε κανένας εξαναγκασμός τους Σπαρτιάτες για να έρθουν να τους υπερασπιστούν.⁷⁵

108§:

Πάλι οι Μήλιοι εξαπατήθηκαν. Δεν είναι με τίποτα κοντά στην Πελοπόννησο, παρόλο που είναι αλήθεια ότι το νησί τους θα ήταν μία ασφαλής βάση για τη λειτουργία ενός Πελοποννησιακού στόλου στο Αιγαίο. Τα επιχειρήματα που βασίστηκαν στην αξιοπιστία ή στον αγώνα ήταν απίθανο να είναι πειστικά. Οι Μήλιοι έκαναν λίγα για να υποστηρίξουν τη Σπάρτη στον πόλεμο και ακόμα και τώρα είναι χαρούμενοι που διατηρούν την ουδετερότητα.⁷⁶

⁷⁴ Hornblower (2010): 245

⁷⁵ Cartwright (1997): 225

⁷⁶ Cartwright (1997): 225

109§:

οὐκ εἰκὸς ἐς νῆσόν γε αὐτοὺς ἡμῶν ναυκρατόρων ὄντων περαιωθῆναι: Ο αναγνώστης φέρνει στο νου του εδώ το αντι-παράδειγμα της Μυτιλήνης το 427, όταν οι Σπαρτιάτες έστειλαν βοήθεια σε ένα αιολικό και όχι δωρικό κράτος.⁷⁷

110§:

ἐπὶ τοὺς λοιποὺς τῶν ξυμμάχων, ὅσους μὴ Βρασίδας ἐπῆλθεν: Εάν υπάρχει κάποια συγκεκριμένη περιοχή που οι Μήλιοι είχαν στο νου, είναι η Ανατολική Θράκη· αλλά ο Andrewes είναι σωστός ότι αυτό είναι ρητορικό και δεν πρέπει να ωθηθεί με βάση τα γεγονότα. Είναι καλό ρητορικό επιχείρημα· το όνομά του Βρασίδα ξεχωρίζει ως το μόνο όνομα που αναφέρεται οπουδήποτε στον Διάλογο. Είναι η καλύτερη κάρτα που μπορούν να παίξουν οι Μήλιοι, εάν θέλουν επικαλεστούν την ανησυχητική απειλή μιας δυναμικής απάντησης της Σπάρτης.⁷⁸

Αυτές, λοιπόν, είναι οι πόλεις της περιοχής της Θράκης, Μαρώνεια, Άβδηρα και πολλές άλλες, όπου ο Βρασίδας δεν επιτέθηκε μετά τη σύλληψη του στην Αμφίπολη, μολονότι ο δρόμος ήταν ανοιχτός για αυτόν και υπήρχε κάτι σε κάθε πόλη έτοιμο να τον καλωσορίσει. Εδώ δεν υπάρχει καμία άμεση πιθανότητα ότι η Σπάρτη θα προσπαθούσε να επαναλάβει την εισβολή του Βρασίδα στην περιοχή της Θράκης· αυτό είναι ρητορικό, θυμίζει στους Αθηναίους τι είχαν χάσει και απειλώντας τους ακόμα περισσότερο. Το επιχείρημα είναι κοντά σε ένα τέλος και τα μέρη παίρνουν τις τελικές τους θέσεις.⁷⁹

111§:

Μία εκτενής περίληψη της περίπτωσης των Αθηναίων, μία τελική προσπάθεια να πείσουν τους Μηλίους ότι δεν μπορούν να κερδίσουν την παρούσα σύγκρουση και ότι πρέπει να δώσουν όλη την προσοχή του σε ένα ερώτημα ‘πώς μπορούν να συντηρήσουν με τον καλύτερο τρόπο τους εαυτούς τους και την πόλη τους;’. Η απάντηση είναι αναπόφευκτη, πρέπει να παραδοθούν στους Αθηναίους. Σε αυτό το στάδιο οι Αθηναίοι

⁷⁷ Hornblower (2010): 246

⁷⁸ Hornblower (2010): 246

⁷⁹ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 176

αγνοούν το ζήτημα της δικαιοσύνης, έχοντας ήδη δείξει ότι δεν έχει καμία σχέση στην παρούσα κατάσταση. Αντ' αυτού αυτοί παρουσιάζουν τα γεγονότα της διεθνούς πολιτικής στους πιο έντονους πιθανούς όρους για να καταστήσουν σαφές στους Μηλίους την πραγματικότητα της θέσης τους.⁸⁰

τούτων μὲν καὶ πεπειραμένοις ἂν τι γένοιτο καὶ ὑμῖν καὶ οὐκ ἀνεπιστήμοσιν ὅτι οὐδ' ἀπὸ μιᾶς πρόποτε πολιορκίας Ἀθηναῖοι δι' ἄλλων φόβον ἀπεγώρησαν: Η 'εμπειρία' των Μηλίων μπορεί να είναι μία αναφορά στην πρώτη εισβολή των Αθηναίων στη Μήλο που περιγράφεται στο 3.91· αλλά από τότε που οι Μήλιοι έρχονται αντιμέτωποι με έναν στρατό που εισβάλλει εδώ και τώρα, το 416, δεν θέλουμε να αναγκάσουμε την 'εμπειρία' τους για να ορίσει ή να απομακρύνει μία περασμένη στιγμή. Όσον αφορά τις αρχικές λέξεις, οι Αθηναίοι δεν μπορούν να προειδοποιήσουν τους Μηλίους ότι η Μήλος ίσως "μία μέρα" υποστεί εισβολή.⁸¹

τοῖς αἰσχροῖς... αἰσχύνην... τὸ αἰσχροὺν...αἰσχύνην αἰσχίω: Ένα αξιοσημείωτο σοφιστικό παιχνίδι με αυτή την ιδέα. Περισσότερα από πενήντα παραδείγματα του *αισχρός αισχύνη αισχύνεσθαι* υπάρχουν στον Θουκυδίδη και μεγάλη πλειονότητα έχει το κανονικό νόημα της επονειδιστής, αισχρής πράξης ή αδυναμίας ή της αίσθησης της ντροπής στη διαφθορά ή την εξασθένηση.

Η αντίληψη ότι η ήττα εξαιτίας της κακοτυχίας είναι *αισχρόν*, είναι πιο εύκολο να το σκεφτούμε στα ελληνικά παρά όταν το επίθετο μεταφράζεται 'ντροπιαστικό'. Δύο θέματα πρέπει να φέρονται υπό εξέταση: 1) Η αποτυχία, με όποιον τρόπο προκλήθηκε, ήταν *αισχρόν* ή *κακόν* στον ομηρικό κόσμο· το νόημα του *αισχρόν* ασφαλώς επέζησε και είναι σχετικό εδώ. Ο Stahl ευλόγως υπερασπίστηκε το κείμενο ενάντια των σχολιαστών που δεν είδαν πόσο το *αισχροίς* μπορεί να συνδυαστεί με το *κινδύνοις*. 2) Η γλώσσα στην οποία οι Αθηναίοι πρότειναν υποταγή στη Μήλο θα ήταν υποχρεωτικά πολύ διαφορετική από του Περικλή του Θουκυδίδη μιλώντας *εν αρχούση πόλει*· και αυτό που σκέφτηκε κατάλληλο για μία υποτελή πόλη έχει πάνω κάτω εκφραστεί με το *ασφαλώς δουλεύειν*.⁸²

⁸⁰ Cartwright (1997): 225

⁸¹ Hornblower (2010): 247

⁸² Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 178-179

μέτρια προκαλουμένης, ξυμμάχους γενέσθαι ἔχοντας τὴν ὑμετέραν αὐτῶν ὑποτελεῖς:

Εδώ υπάρχει σχεδόν μία ειλικρίνεια σε αυτή την έκκληση στους Μηλίους ‘να φερθούν λογικά’, να εγκαταλείψουν έναν αντίπαλο που δεν μπορεί να τους κάνει κανένα καλό, και να παραδοθούν. ‘Ακόμα έχετε μία ευκαιρία’.

Εδώ πράγματι δεν υπάρχει κανένας λόγος για να αμφισβητήσουμε την ‘ειλικρίνεια’ αυτής της προσφοράς, αλλά μας εμποδίζει το ότι δεν γνωρίζουμε τις συνθήκες ή τους ακριβείς όρους. Για να επιβληθεί στη Μήλο κάτι χειρότερο από την κατάσταση ενός συνηθισμένου μέλους της Συμμαχίας που πληρώνει φόρους μπορεί να αποτελεί μετριοπάθεια, ή το επιβληθεί το οτιδήποτε μπορεί να είναι αρκετά αδικαιολόγητο. Η αντίθεση ανάμεσα στην ‘μετριοπαθή πρόταση’ και την εκτέλεση παραμένει.⁸³

Με το *ὑποτελεῖς* καταλαβαίνουμε τον φόρο. Αυτό είναι, στην ουσία, η μόνη αναφορά για φόρο στον διάλογο. Είναι αξιοσημείωτο ότι οι Αθηναίοι ορίζουν τους όρους της συμφωνίας σε περίπτωση που υποχωρήσουν οι Μήλιοι, αλλά πουθενά δεν λένε, με λεπτομέρειες, τι θα συμβεί στους Μηλίους σε περίπτωση που δεν υποχωρήσουν. Οι συνέπειες της ήττας υπαινίσσονται με μία περιεκτική αλλά αόριστη γλώσσα, όπως το *σωτηρία*.⁸⁴

112ξ:

οὔτε ἄλλα δοκεῖ ἡμῖν ἢ ἅπερ καὶ τὸ πρῶτον, ὧ Ἀθηναῖοι: Οι Μήλιοι δεν μπορούν να πειστούν για την δικαιολογία των Αθηναίων. Η πίστη στους θεούς και τους Σπαρτιάτες είναι ακλόνητη. Υπάρχει κάποια ειρωνεία στις τελικές λέξεις· προσέφεραν στους Αθηναίους την ευκαιρία να κάνουν συνθήκη με τους δικούς τους όρους οι Μήλιοι. Οι δύο πλευρές είναι τόσο μακριά από το τέλος της συζήτησης όπως ήταν από την αρχή.⁸⁵

οὔτ’ ἐν ὀλίγῳ χρόνῳ πόλεως ἑπτακόσια ἔτη ἤδη οἰκουμένης τὴν ἐλευθερίαν ἀφαιρησόμεθα: Το θέμα της σχέσης των Μηλίων με τους Σπαρτιάτες είναι ιδιαίτερα

⁸³ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 179-180

⁸⁴ Hornblower (2010): 249

⁸⁵ Cartwright (1997): 226

σημαντικό στο δεύτερο μισό του Διαλόγου και έχει υποστηριχθεί ότι η ελπίδα αυτή δεν ήταν τόσο παράλογη και ατεκμηρίωτη όπως οι σύγχρονοι σχολιαστές τείνουν να υποθέσουν. Είναι ένα καλλιτεχνικό ικανοποιητικό ταλέντο ότι ο Θουκυδίδης το διατηρεί, τη μόνη χρονολογικά ειδική ανάπτυξη της σχέσης, μέχρι την τελική δήλωση των Μηλίων.⁸⁶

πειρασόμεθα σώζεσθαι: Το επιχείρημα, όπως παρουσιάζεται από τον Θουκυδίδη, δεν άφησε στους Μηλίους καμία λογική βάση για ελπίδα· και είναι δικαιολογημένος, δεδομένου ότι καμία σωτηρία δεν εμφανίστηκε από τους θεούς ή από τη Σπάρτη, και η 700χρονη παράδοση της ελευθερίας τους δεν τους βοήθησε. Σχετικά με το κίνητρο το οποίο στην πραγματικότητα τους προκάλεσε να αφήσουν την Αθήνα, μπορούμε μόνο να κάνουμε εικασίες. Είναι δύσκολο να δούμε έναν σημαντικό παράγοντα στην κατάσταση που, με τον έναν ή τον άλλον τρόπο, δεν τον περιέλαβαν στο Διάλογο· αλλά χωρίς αμφιβολία είδαν τις πιθανότητες σε λιγότερο έντονους όρους. Επομένως, θα είχαν φανταστεί κρίσεις αλλού ότι ίσως αποσπάσει την προσοχή των Αθηναίων, ίσως όχι πιο συγκεκριμένα από τους Κορίνθιους του Θουκυδίδη. Και θα είχαν εκτιμήσει την ελπίδα από τη Σπάρτη περισσότερο, τόσο όσο οι διαφορετικοί Έλληνες της Ανατολής που ζήτησαν βοήθεια από τη Σπάρτη ενάντια στους Πέρσες μεταξύ της νίκης του Κύρου και του 480, παρά το γεγονός ότι δεν είχε δοθεί απάντηση σε καμία προηγούμενη έκκληση. Με τα παραδείγματα των Πλαταιών και της Σκιώνης πριν από αυτούς, μπορεί να είχαν μία ψευδαίσθηση σχετικά με τη μοίρα τους όταν η πόλη τους κυριεύτηκε,- οι παραδόσεις του τόπου τους ήταν αρκετά σκληρές, αν και στην περίπτωσή τους δεν υπήρχε καμία επανάσταση να τιμωρήσουν- αλλά είναι πιθανό ότι κάποιιοι θα ένιωθαν ειλικρινά, τουλάχιστον εκ των προτέρων, ότι οποιαδήποτε μοίρα ήταν προτιμότερη στην αδιάφορη παράδοση στην οποία καλέστηκαν.⁸⁷

⁸⁶ Hornblower (2010): 250

⁸⁷ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 181

113§:

πλειστον δὴ παραβεβλημένοι: Η τελική πρόταση ξανά δύσκολα μπορεί να αποτύχει να υπενθυμίσει στον αναγνώστη πόσα διέπραξαν οι Αθηναίοι έχοντας τις ελπίδες τους στο επόμενο καλοκαίρι στη Σικελία.⁸⁸

114§:

περιτείχισαν κύκλω τοὺς Μηλίους: Η στρατηγική των Αθηναίων και η επιτυχής αντίδραση των Μηλίων στο 115.4 και 116.2, προ- αντίλαλος, σε μία μικρή κλίμακα, των γεγονότων στις Συρακούσες. Η τοποθεσία της κλασικής πόλης της Μήλου, κοντά στη θάλασσα που είναι στη Δύση, είναι αρκετά δικαιολογήσιμη, και από τη στιγμή που τα οχυρωματικά έργα των Μηλίων επιδιορθώθηκαν άριστα, δεν μας εκπλήσσει ότι οι Μήλιοι ήταν ικανοί να παρατείνουν την αντίστασή τους. Επίσης τονίζεται ότι το τμήμα των τειχών ίσως χρονολογείται από τη δεκαετία πριν από την επίθεση των Αθηναίων.⁸⁹

115§:

εἶλον δὲ καὶ οἱ Μήλιοι τῶν Ἀθηναίων τοῦ περιτειγίσματος τὸ κατὰ τὴν ἀγορὰν προσβαλόντες νυκτός: Ο Θουκυδίδης δεν εξηγεί την τοπογραφία, αλλά η αγορά των Μηλίων είναι σχεδόν σίγουρο ότι βρίσκεται ανάμεσα σε δύο ακροπόλεις.

Η ήττα των Μηλίων δεν είναι ο σημαντικότερος εντελώς στρατιωτικός αδύναμος χαρακτήρας που περιμέναμε από το Διάλογο, οπότε σε αυτό το εύρος υπάρχει μία ενδιαφέρουσα ασυμφωνία ανάμεσα στον Διάλογο και την ακόλουθη αφήγηση. Υπάρχει μία εικασία ότι αυτές οι ατυχίες των Αθηναίων και η απρόσμενη έκταση της πολιορκίας, καθιστώντας αναγκαία μία αλλαγή των επικεφαλής, ίσως εξηγούν, παρόλο που δεν μπορούν να το δικαιολογήσουν, την άγρια μοίρα που τώρα επιβλήθηκε στους Μηλίους, τους ‘αδύναμους γείτονες’, όπως ο Macleod τους αποκαλεί.⁹⁰

Εάν οι Αθηναίοι κράτησαν το φαγητό και άλλα αποθέματα σε αυτή την περιοχή, αυτό έγινε γιατί ήταν ένα κατάλληλο μέρος για να ξεφορτώσουν τα πλοία τους. Πρέπει,

⁸⁸ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 182

⁸⁹ Hornblower (2010): 251-252

⁹⁰ Hornblower (2010): 253

λοιπόν, να περιμένουμε ότι η αγορά των Μηλίων ήταν κοντά σε ένα τέτοιο μέρος ακριβώς.⁹¹

116ξ:

οἱ δὲ ἀπέκτειναν Μηλίων ὅσους ἠβῶντας ἔλαβον, παῖδας δὲ καὶ γυναῖκας ἠνδραπόδισαν: Η Μήλος βρίσκεται στην πρώτη θέση στους αρχαίους καταλόγους των Αθηναϊκών εγκλημάτων. Τα άλλα μέλη αυτής της λίστας απλώς καταγράφονται, αλλά ανοίγει με τους Μηλίους, που περιγράφηκαν εντελώς ως άποικοι των Λακεδαιμονίων, ηττημένοι μετά από μία πολιορκία.⁹²

τὸ δὲ χωρίον αὐτοὶ ὄκισαν, ἀποίκους ὕστερον πεντακοσίους πέμψαντες: Το ότι ο Θουκυδίδης ολοκληρώνει το επεισόδιο των Μηλίων με μία πράξη αποικισμού είναι ένα παράδειγμα ‘ψεύδους τέλους’, λαμβάνοντας υπόψη την τεράστια σημασία του θέματος του αποικισμού στη Σικελική αφήγηση που τώρα ξεκινάει. Αλλά η ιδέα της Μήλου, στο παρόν απόσπασμα, ως ένα είδος αθηναϊκής αποικίας είναι οπισθοδρομική- καθώς επίσης και προοδευτική- μας γυρίζει στην αρχή του διαλόγου, εκεί όπου ειπώθηκε ότι οι Μήλιοι είναι άποικοι των Σπαρτιατών. Αυτό είναι, οι άποικοι εδώ είναι εξίσου ένας αντίλαλος και μια αντικατάσταση των αποίκων εκεί. Αυτός είναι ο νέος σκληρός κόσμος του Πελοποννησιακού Πολέμου, οι παλαιοί αποικιακοί δεσμοί διακόπτονται και καινούργιοι τώρα δημιουργούνται, και αυτό είναι ένα σημαντικό μήνυμα για τις πολλές ανατροπές στις περίπλοκες λίστες.

Έχει υποστηριχθεί ότι ο Διάλογος των Μηλίων δεν σχετίζεται μόνο με τον φόβο ή την απειλή του στρατιωτικού στοιχείου του ιμπεριαλισμού, αλλά ακόμα και με τις ελπίδες των Μηλίων ότι μπορεί να σωθούν από μία Σπαρτιατική επίδειξη ενός δεύτερου είδους ιμπεριαλισμού, το είδος που βασίστηκε στη φιλία. Και τελικά, οι Μήλιοι με μία πράξη στρατιωτικού ιμπεριαλισμού, μετατράπηκαν από μία αποικία των Σπαρτιατών σε αποικία των Αθηναίων και ‘οι Αθηναίοι αργότερα έστειλαν 500 αποίκους’.⁹³

⁹¹ Gomme, Andrewes, Dover (1969-1981): 189

⁹² Hornblower (2010): 255

⁹³ Hornblower (2010): 256

6) Γιατί η Μήλος;

Οι Μήλιοι ήταν οι μόνοι Κυκλαδίτες οι οποίοι είχαν αρνηθεί να προσχωρήσουν στη Συμμαχία της Δήλου, γεγονός που τους επέτρεψε να απολαύσουν όλα τα οφέλη της Αθηναϊκής Ηγεμονίας χωρίς να πληρώσουν το τίμημα. Οι ίδιοι ήταν Δωριείς και άποικοι των Σπαρτιατών, στους οποίους φαίνεται ότι πρόσφεραν βοήθεια κατά τη διάρκεια του Αρχιδάμειου Πολέμου. Το 426 απέκρουσαν επίθεση των Αθηναίων και διατήρησαν πεισματικά την ανεξαρτησία τους, αν και οι Αθηναίοι τους συμπεριέλαβαν στους φορολογικούς τους καταλόγους ήδη από το 425. Μια δεύτερη σύγκρουση ήταν αναπόφευκτη, γιατί οι Αθηναίοι δεν ανέχονταν για μεγάλο διάστημα η βούλησή τους και η εξουσία τους να περιφρονούνται από ένα μικρό κυκλαδίτικο νησί. Οι Μήλιοι βασίζονταν στην ιδιαίτερη σχέση τους με τη Σπάρτη για την ασφάλειά τους, ένας παράγοντας που, κατά ειρωνικό τρόπο, παρέχει ίσως την εξήγηση γιατί οι Αθηναίοι επέλεξαν τη συγκεκριμένη χρονική στιγμή για την επίθεσή τους.⁹⁴

Γιατί οι Αθηναίοι επιτέθηκαν το **416** και όχι κάποια άλλη χρονιά; Εάν υπήρχε μια κάποια πρόσφατη πρόκληση, δεν γίνεται αναφορά για κάτι τέτοιο από τον Θουκυδίδη. Αλλά δύο χρόνια νωρίτερα από την εκστρατεία της Μήλου, το 418, μια αντι-σπαρτιατική συμμαχία είχε συντριβεί στη Μαντίνεια. Από τότε που η συμμαχία περιέλαβε μια αθηναϊκή επιτροπή, θα έπρεπε να αφήσουμε περιθώριο για την πιθανότητα ότι οι Αθηναίοι αξίωναν για τους ίδιους τη δαπάνη από μια σπαρτιατική αποικία, όπως αναμενόταν να είναι η Μήλος.⁹⁵

Γιατί η Μήλος; Γιατί ο Θουκυδίδης επέλεξε να επεκταθεί στο επεισόδιο, παρά να αναφερθεί στην αθηναϊκή μεταχείριση της Σκιώνης; Υπάρχουν κάποιες απαντήσεις· η προσωρινή αντιπαράθεση με τη Σικελία δεν ήταν επινόηση του Θουκυδίδη, αλλά ήταν η απόφασή του να εξετάσει τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό ακριβώς εδώ. Δεύτερον, εάν δεχτούμε ότι οι Μήλιοι, ως ένα θέμα ιστορικού γεγονότος, είχαν μια ευκαιρία να υποταχθούν, αυτό ήταν αρκετά ασύνηθες για να προκαλέσει ειδική μεταχείριση. Τρίτον, υπάρχει και η παραδειγματική και προκαταρκτική πλευρά· είχε καλύψει την κατάσταση

⁹⁴ Κέιγκαν (2004): 359-360

⁹⁵ Hornblower (2010): 218

ενός επαναστατικού ελληνικού συμμάχου στην Ανατολή στο διάλογο της Μυτιλήνης στο βιβλίο 3 και θα κάλυπτε την παράξενη κατάσταση μιας ανεξάρτητης ή καλύτερα διπλά δεσμευμένης σικελικής πόλης στο βιβλίο 6. Η επίθεση των Μηλίων (όπως επιλέγει να το παρουσιάζει ο Θουκυδίδης) είναι μια περίπτωση καθαρής και απρόκλητης αυτοκρατορικής επίθεσης, ένα θέμα που διερευνάται για πρώτη φορά (είναι σημαντικό ότι οι Μήλιοι, αντίθετα από τους Μυτιληναίους, δεν ανακαλούνται. Η Μυτιλήνη ήταν η πρώτη απόπειρα εφαρμογής της Machtpolitik, την οποία τελικά όμως απέτρεψαν οι περικλεϊκές αντιστάσεις της δημοκρατικής Αθήνας. Στη Μήλο όμως έχουμε την πλήρη εφαρμογή της και την έσχατη κατάπτωση της δημοκρατικής Αθήνας, την οποία στηλιτεύει εδώ ο Θουκυδίδης), και η Μήλος επιτρέπει στον Θουκυδίδη να θέσει επί τάπητος με έναν αρχικό τρόπο τα θέματα που σχετίζονται με την αποικιοκρατία που θα είναι σημαντικά στα βιβλία 6 και 7. Τέλος, υπάρχει το επιχείρημα για τη θέση του Διαλόγου στο τέλος της πρώτης πεντάδας από μια ιστορία υποτίθεται με δέκα βιβλία, που σχετίζεται με μια συζήτηση σχετικά με την Αθήνα στο τέλος της δεύτερης πεντάδας. Αυτό μπορεί να βοηθήσει στο να εξηγήσουμε γιατί η Μήλος εμφανίστηκε όπως ήταν.⁹⁶ Η επιλεκτικότητα του ιστορικού οδηγεί στη βαθύτερη ανάλυση του επεισοδίου και στην τοποθέτησή του κοντά στη Σικελική εκστρατεία, οπότε συντρίβεται η ιμπεριαλιστική πολιτική της Αθήνας και οι Αθηναίοι υφίστανται αυτό που έκαναν στους Μηλίους.

⁹⁶ Hornblower (2010): 225

7) Ο Αθηναϊκός Ιμπεριαλισμός

Η φύση και τα χαρακτηριστικά γνωρίσματα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού

Η αθηναϊκή αυτοκρατορία δεν έμοιαζε σε τίποτα με τη μεταγενέστερη ρωμαϊκή, ούτε με τις αποικιακές αυτοκρατορίες του 19^{ου} αιώνα. Η συμμαχία της Δήλου ήταν αρχικά μια αυθεντική συμμαχία, δηλαδή στρατιωτική σύμπραξη αυτόνομων κρατών και, θεωρητικά τουλάχιστον, η αυτονομία θα κρατούσε μέχρι την κατάρρευση του θεσμού στο τέλος του αιώνα.

Εντούτοις, όπως μας το θυμίζει διήγηση του Θουκυδίδη, η μετάβαση από την ηγεμονία στην *αρχή*, δηλαδή από την αρχηγία που στηρίζεται στην ελεύθερη συναίνεση, στην κυριαρχία, θα γινόταν με ένα σταδιακό ροκάνισμα της αυτονομίας αυτής, με επεμβάσεις ολοένα συχνότερες της Αθήνας στα εσωτερικά των συμμαχικών πόλεων. Ένα από τα προσχήματα των επεμβάσεων αυτών ήταν η εισπραξη του *φόρου*. Ο Θουκυδίδης πιστεύει ότι η αρχική αιτία της υποδούλωσης των συμμάχων ήταν το γεγονός ότι προτίμησα να πληρώνουν παρά να εξασφαλίζουν με δικά τους μέσα την άμυνά τους. Έχουμε σχετικά επαρκείς πληροφορίες για την εισπραξη του *φόρου* χάρη στους σωζόμενους καταλόγους με τους ταμειακούς λογαριασμούς των παρακρατήσεων που είχαν εισπραχθεί έναντι του *φόρου* που κατέβαλλαν οι συμμαχικές πόλεις στο ταμείο της Αθήνας. Οι παρακρατήσεις που ήταν μία μνα ανά τάλαντο μας επιτρέπουν να υπολογίσουμε κατά προσέγγιση τα ποσά που πλήρωνε μία πόλη, ή μία ομάδα πόλεων, μέσα σε μια δεδομένη χρονική περίοδο. Το σύνολο του *φόρου* οριζόταν κάθε τέσσερα χρόνια, αλλά οι εισπράξεις ήταν ετήσιες. Οι σύμμαχοι όφειλαν να βρίσκονται στην Αθήνα για τα Μεγάλα Διονύσια, στις αρχές της άνοιξης. Η καθυστέρηση συνεπαγόταν την καταβολή προστίμου, και ακόμη και την αποστολή μιας σωφρονιστικής εκστρατείας που πήγαινε να εισπράξει τα οφειλόμενα επί τόπου. Τα φορολογικά βάρη των πόλεων έχουν συζητηθεί πολύ. Αν και το συνολικό ποσό της εισφοράς ελάχιστα μεταβλήθηκε έως τον Πελοποννησιακό πόλεμο, παραμένοντας γύρω στα αρχικά 460 τάλαντα, που είχε ορίσει ο Αριστείδης, η κατανομή ανάμεσα στις συμμαχικές πόλεις παράλλαζε, ανάλογα με τις περιστάσεις. Αλλά, περισσότερο και από το ίδιο το ποσό, ήταν οι συνθήκες της εισπραξης που έκαναν τους συμμάχους να βλέπουν την εισφορά σαν το σύμβολο της εξάρτησής τους. Πρώτα η υποχρέωση να πηγαίνουν στην Αθήνα, να τιμούν εκεί τους

θεούς της πόλης, να δέχονται να αποφασίζει μόνο η *βουλή* την κατανομή των δαπανών ήταν αρκετά για να καταστήσουν τον *φόρο* το πιο απτό χαρακτηριστικό γνώρισμα του **αθηναϊκού ιμπεριαλισμού**. Τόσο μάλιστα, που μπορούσε να χρησιμοποιηθεί και σαν πρόφαση για ενδεχόμενες επεμβάσεις στα εσωτερικά των πόλεων.

Οι επεμβάσεις έπαιρναν διάφορες μορφές: παρουσία αθηναίων αξιωματούχων επιφορτισμένων με την επίβλεψη των συμφερόντων της Αθήνας και της εφαρμογής των κοινών αποφάσεων· παρουσία στρατιωτικών φρουρών στο έδαφος προβληματικών συμμάχων και ακόμα περισσότερο παρουσία των ονομαζόμενων κληρουχιών που φαίνεται να γίνονται ένα από τα πολιτικά εργαλεία του Περικλή.

Όλα αυτά ανταποκρίνονταν σε μια βασική επιθυμία, που ήταν η διατήρηση της συνοχής της συμμαχίας. Το πιο αξιοσημείωτο είναι ότι, στα τριάντα χρόνια της ακμής της αυτοκρατορίας, φαίνεται πως υπήρχε κάποιο είδος συναίνεση των πολιτών, ως προς την αυτοκρατορία. Οι φτωχοί την επιδοκίμαζαν επειδή τους επέτρεπε να συμπληρώνουν τα ισχνά κέρδη που αποκόμιζαν από τη γη ή από το εργαστήριό τους, οι πλούσιοι επειδή τους απάλλασσε από ένα μέρος των δαπανών που τους αναλογούσαν. Θα χρειαστεί να έρθει ο πόλεμος και οι πρώτες απογοητεύσεις για να εξαφανιστεί η συναίνεση από την πλευρά εκείνων που δεν είχαν δεχτεί πάρα μοναχά στα λόγια τη δημοκρατία και τώρα πια την συνδύαζαν με τη διατήρηση της αυτοκρατορίας και εύχονταν το τέλος και των δύο.⁹⁷

Ο Διάλογος των Μηλίων έχει συχνά και ορθώς θεωρηθεί ως μια τεκμηρίωση του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού και σχετίζεται με τη σχέση των Σπαρτιατών και της αποικίας των Μηλίων. Η συμβατική εμπιστοσύνη στους Σπαρτιάτες ως μητρόπολη, και στη ξυμμαχία και ξυγγένεια, είναι τόσο απεριόριστη όσο η αποτυχία των Σπαρτιατών να βοηθήσουν την θυγατρική πόλη.⁹⁸

Φαινομενικά, το αντικείμενο του διαλόγου της Μήλου δεν είναι γενικά ο αθηναϊκός ιμπεριαλισμός, όπως στον λόγο των Αθηναίων στο βιβλίο Α. Η διαπραγμάτευση που περιγράφεται έχει έναν σκοπό, άμεσο και συγκεκριμένο, να επιτύχει την υποταγή του νησιού.

⁹⁷ Mosse, Schnapp-Gourbeillon (2012): 265-267, 269

⁹⁸ Hornblower (2010): 221

Εντούτοις πολλά χαρακτηριστικά που υπήρχαν ήδη στο λόγο των Αθηναίων, αξίζει να συγκρατήσουν την προσοχή μας και μας παρακινούν να σκεφτούμε ότι ο Θουκυδίδης θέλησε να δώσει στον διάλογό του μια εμβέλεια πολύ γενικότερη από όση το πλαίσιο του διαλόγου επιτρέπει να υποθέσουμε. Μεταξύ αυτών των χαρακτηριστικών καταγράφουμε πρώτα την ανωνυμία των ρητόρων. Δεν ξέρουμε μέχρι σήμερα ούτε ποιος ήταν ο εμπνευστής αυτής της εκστρατείας ούτε ποιες ιδέες είχαν πρυτανεύσει για τη διεξαγωγή της· η μαρτυρία που μας δίνει ο Πλούταρχος, δείχνει τον Αλκιβιάδη ως υποστηρικτή του σχεδίου της σφαγής των κατοίκων· αλλά δεν πρόκειται εδώ πάρα για την ‘τιμωρία’ της Μήλου. Και δεν πρέπει να ξεχνούμε ότι στην πρώτη εκστρατεία κατά της Μήλου αρχηγός ήταν ο Νικίας. Υπάρχει, επιπλέον, μια δυσαναλογία μεταξύ της αφορμής του διαλόγου και της θέσης που κατέχει μέσα στο έργο. Η άλωση της Μήλου αυτή καθ’ αυτή ήταν μια πράξη αρκετά αμελητέα και χωρίς μεγάλη επίδραση στην πορεία του πολέμου. Δεν θα μπορούσε να αποκτήσει τη σημασία που έχει στο έργο του Θουκυδίδη, παρά μόνο αν την αντιλαμβανόταν κάποιος ως ένα ενδεικτικό σημείο, κι αν μέσα από αυτό εξέταζε την ίδια την αρχή μιας πολιτικής: τον **ιμπεριαλισμό**, μέσα από τη συγκεκριμένη **ιμπεριαλιστική πράξη**.

Ότι ο Θουκυδίδης θέλησε να δώσει στην ανάλυση αυτή μία κατεξοχήν ευρύτερη εμβέλεια, είναι κάτι που φανερώνεται με επάρκεια από την ίδια τη φύση της επιχειρηματολογίας, η οποία, όντως, βρίσκεται σε αντίθεση με κάθε πιθανή πραγματικότητα, και ο διάλογος είναι αναμφισβήτητο έργο του Θουκυδίδη. Φαντάζεται, αλήθεια, κανείς αυτούς τους πρέσβεις να διεξάγουν αυτή τη συμπυκνωμένη συζήτηση, τόσο αντίθετη με όλες τις συνήθειες της ελληνικής διπλωματίας και κατά τα άλλα ανθρώπινη; Τους φαντάζεται κανείς να συζητούν για τη δικαιοσύνη και για τους θεούς; Φαντάζεται κανείς τους Μηλίους να προειδοποιούν τους Αθηναίους με συμβουλές: να φερθούν έτσι ώστε να δημιουργήσουν προηγούμενα επιείκειας, να σκεφτούν ότι μπορεί να βρεθεί ένας νέος Βρασίδης; Η χρήση μιας τέτοιας επιχειρηματολογίας προδίδει την επέμβαση του Θουκυδίδη και τη θέλησή του να πραγματευθεί ο ίδιος το σύνολο του ζητήματος.

Χάρη στη διαλογική μορφή, φαινόμενο μοναδικό μέσα στο έργο, συγχέονται τα όρια ανάμεσα στο ειδικό και το γενικό: η διαλογική μορφή επιτρέπει την αντικατάσταση της αποδεικτικής μεθόδου με τη μαιευτική: έτσι αποκαλύπτονται σταδιακά όλες οι όψεις της

δομής. Αντί να δημιουργεί μέσα από τις φράσεις έναν συνεχή παραλληλισμό ανάμεσα σε μια δεδομένη περίπτωση και έναν γενικό κανόνα, ο Θουκυδίδης δεν φαίνεται να απασχολείται εδώ παρά μόνο με το ειδικό, όμως από αυτή την επίμονη και διεξοδική εξέταση των ορίων του συγκεκριμένου πρόκειται να σύστημα γενικών αξιών. Καμιά από τις περιστάσεις που μνημονεύονται, δεν μένει χωρίς να αναφερθεί και να βρει τη θέση της στο σύνολο· έτσι ώστε τελικά το σύστημα αυτό που έχει δομηθεί μέσα από τα δεδομένα της περίπτωσης της Μήλου, να ισχύει και για όλες τις υπόλοιπες ενέργειες της αθηναϊκής πολιτικής. Καθώς προχωρεί η συζήτηση, φτάνουμε σε επίπεδα σκέψης άγνωστα στο υπόλοιπο έργο· ο ρόλος της ανδρείας, ο ρόλος της ελπίδας, ο ρόλος των θεών, οι κανόνες της ανθρώπινης πράξης· η επιχείρηση της Αθήνας εναντίον της Μήλου συζητείται ως θέση μεταφυσική, επειδή εξετάζεται στη διάσταση της αιώνιας αρχής και όχι της συμπτωματικής πραγματοποίησης.

Μπορούμε να πούμε, λοιπόν, ότι ο διάλογος της Μήλου ανυψώνεται και υπερβαίνει την υπόθεση της Μήλου κατά το ίδιο μέτρο που ο λόγος των Αθηναίων υπερβαίνει τη συζήτηση της Σπάρτης· και ο Θουκυδίδης θέλησε, καθώς φαίνεται, να χρησιμοποιήσει αυτή την ευκαιρία που του προσφερόταν για να αναλύσει, με τον πιο γενικό τρόπο, μια γενική πολιτική γραμμή που καταλογιζόταν στην Αθήνα γενικά. Είναι αυτονόητο ότι αυτή η πολιτική γραμμή ήταν ο **αθηναϊκός ιμπεριαλισμός**.⁹⁹

Η αιτιολόγηση της εξουσίας είναι ένα θέμα που απασχολεί τον Θουκυδίδη και το επαναφέρει διαρκώς. Η Romilly δικαιολογείται πλήρως στο να επιλέγει τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό ως ένα θέμα το οποίο θα της έδωσε τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει όλη τη δουλειά. Εάν ο Θουκυδίδης ήταν τόσο σίγουρος για τον εαυτό του, προκαλεί έκπληξη αρχικά το ότι θεώρησε απαραίτητο να παρουσιάσει το επιχείρημα σχετικά με αυτό σε τόσες πολλές περιστάσεις· και εξετάζοντάς το διακρίνονται δύο κύριες πτυχές της συγγραφής του γι' αυτό που παρουσιάζουν ουσιώδεις διαφορές.

Η πρώτη, και η πιο κοινή, μπορεί να ονομαστεί η «αυτόματη» άποψη της αυτοκρατορίας, σαν κάτι που απλά συμβαίνει και βρίσκεται σχεδόν καθόλου υπό τον έλεγχο του ανθρώπου. i) Οι Αθηναίοι στη Σπάρτη στο 1.76.2-3, διαβεβαιώνουν έναν σταθερό και αναλλοίωτο νόμο της ανθρώπινης φύσης, ότι ο πιο δυνατός πρέπει να επιβάλλεται στον αδύναμο, συνδυάζοντάς το με μια εύγλωττη δήλωση της Αθήνας που

⁹⁹ Romilly (2004): 371-373

βοήθησε την Ελλάδα στους Περσικούς πολέμους (ακριβώς *τά ονόματα καλά* που δεν περιλαμβάνονται στο 5.89) και με μια πιο αντικειμενική δήλωση για τον τρόπο που η ηγεμονία περιήλθε στην Αθήνα, η αντιδημοτικότητα που της έφερε και η ανάγκη της να εξασφαλίσει τον εαυτό της ενάντια στη Σπάρτη. ii) Οι Μυτιληναίοι στην Ολυμπία το 428 υπονομεύουν *αυτά τα ονόματα καλά* δημιουργώντας μια σταθερή διαφοροποίηση ανάμεσα στη συμπεριφορά της Αθήνας ως αρχηγός εναντίον της Περσίας και στη δική της αργότερα πορεία ως δυνάστης των Ελλήνων. iii) Ο Ερμοκράτης στη Γέλα το 424 ‘σκάει’ *άλλο ένα όνομα καλόν*, τη φροντίδα της Αθήνας για τους ομοεθνείς της στη Σικελία, αλλά μετά ανέλπιστα επαναλαμβάνει το νόμο της ανθρώπινης φύσης, μοιράζοντας την ευθύνη όχι στην φιλοδοξία των Αθηναίων αλλά σε αυτούς που υποτάσσονται σε αυτό. iv) Το λογικό όριο έχει φτάσει στον Διάλογο, όπου ο φυσικός νόμος δίνεται ξανά στο 5.105.2, όχι σε ουσιαστικά διαφορετικούς όρους, αλλά αυτή τη φορά επεκτείνεται στον θεϊκό κόσμο επίσης· η ιστορική αιτιολόγηση αποκλείεται πλήρως, και ο φόβος και η ψυχρή ιδιοτέλεια κυριαρχούν. v) Το ταξίδι του Αλκιβιάδη στην ιμπεριαλιστική θεωρία έχει ίσως μικρότερο σκοπό να αποτυπώσει τη θεωρία παρά τον ίδιο.

Ο Θουκυδίδης έχει την τάση να βλέπει το σύνολο των σχέσεων, τις ιδέες σε όρους σταθερότητας της ανθρώπινης φύσης, με μια μεγάλη έμφαση στις λιγότερο ελκυστικές σταθερές. Η θεωρία, αν όχι αποκλειστικά δική του, είναι χαρακτηριστικό του, και είναι αρκετά πιθανό ότι συμφώνησε με τη θέση ότι μια τέτοια σταθερά είναι η κυριαρχία του πιο δυνατού. Όλες αυτές οι τρεις άμεσες δηλώσεις του νόμου της φύσεως κάνουν την εμφάνισή τους: η δήλωση των Αθηναίων στη Σπάρτη πηγαίνει μπροστά πέρα από κάθε επίκαιρη ανάγκη για να απαντήσει στους Κορίνθιους ή να συμβουλέψει τους Σπαρτιάτες· ο Ερμοκράτης δύσκολα βοηθά το δικό το επιχείρημα· σίγουρα ανήκει στον Θουκυδίδη το ότι ο διάλογος ακολουθεί αυτή την πορεία. Οι πιθανότητες είναι ότι ο Θουκυδίδης ‘πρόσφερε’ το φυσικό νόμο στη συζήτηση.

Είναι ένα χαρακτηριστικό γνώρισμα της θεωρίας ότι στα διαπολιτειακά πολιτικά πράγματα ο *δίκαιος λόγος* δεν εφαρμόζεται για να προστατεύσει τον αδύναμο από την παρενόχληση. Ωστόσο, ο Θουκυδίδης δεν είναι ένας ηθικός συγγραφέας και ο αποκλεισμός του από ηθικές σκέψεις συνιστά ένα πρόβλημα. Αλλά δεν είναι δύσκολο να δούμε ποιο ήταν το δίλημά του. Θαύμαζε και την αθηναϊκή ηγεμονία και τη θεώρησε

ανήθικη σύμφωνα με εκείνα τα πρότυπα με τα οποία οι πράξεις των ιδιωτών ονομάζονται *δίκαια ή άδικα*. Το συναίσθημά του για την ηγεσία διακρίνεται από τους λόγους που δίνονται στον Περικλή. Η πεποίθησή του ότι η ηγεμονία δύσκολα σχετίζεται με τους συμμάχους και ότι η Αθήνα δεν τα πήγαινε πολύ καλά με αυτούς πραγματικά αντικρούεται με την αφήγησή του, αλλά δεν υπάρχει καμία αμφιβολία ότι κράτησε την πίστη του. Το πρόβλημά του ήταν να αιτιολογήσει το θαυμασμό του για αυτό που δικαίως μισούσε. Μια λύση, μια λίγο ελλιπής, ήταν αυτός ο ισχυρισμός ότι η ηγεμονία είναι ένα δεδομένο της φύσης, αδιαπέραστη σε ηθικές σκέψεις· ότι ίσως αυτό να είναι σωστό, αλλά ίσως αυτό είναι ένα αναπόφευκτο γεγονός. Οι ηθικοί μπορούν απλά να γίνουν αποδεκτοί από την ‘πίσω πόρτα’, όπως στο 1.76.3 υποτίθεται ότι η Αθήνα δεν πίεσε το νόμο τόσο σκληρά όσο ίσως αυτή έκανε, και γι’ αυτό της επιτρέπεται να αξιώνει την επιδοκιμασία· αλλά για την ίδια την ηγεμονία δεν υπάρχει, ηθικά μιλώντας, ούτε ευθύνη ούτε έπαινος. Η αδίστακτη δήλωση της «αυτόματης» άποψης αναπόφευκτα απωθείται· δεν είναι παρηγορητικό να καταγράφεται σε έναν κόσμο στο έλεος του ανήθικου αλλά η ακαταμάχητη δύναμη χαρακτηρίζεται ‘ανθρώπινη φύση’, και ακόμα και ο αυστηρός Θουκυδίδης ίσως δεν αισθανόταν άνετα σε αυτό το σημείο.¹⁰⁰

Ήταν η ασταθής κατάσταση της αθηναϊκής ηγεμονίας που δεν μπορούσε να στηριχτεί στην αφοσίωση των μελών της, των συμμάχων, υποτελών στην πραγματικότητα. Ο Θουκυδίδης βλέπει, στην ανάγκη να διατηρήσει το κύρος, ακόμα και μέσω του φόβου και του μίσους, την εγγενής εξασθένηση αυτού του πολιτικού συστήματος και μια από τις κύριες αιτίες της αθηναϊκής πτώσης. Επίσης εδώ αξίζει να τονίσουμε ότι η αναφορά στους Αθηναίους στο μίσος των υποτελών ως *δυνάμεως παράδειγμα* (5.95) μόνο επαναλαμβάνει λέξεις που τοποθετούνται στο στόμα του Περικλή σε ένα από τα σημαντικά αποσπάσματα όλης της Ιστορίας. Η σημασία που ο Θουκυδίδης δίνει σε αυτή τη ζωτικής σημασίας αδυναμία της Περικλειϊκής και μετά-Περικλειϊκής Αθήνας φανερώνεται από τη συχνή συζήτηση γι’ αυτό το θέμα από την οπτική γωνία των Αθηναίων, των συμμάχων, των εχθρών και των ουδέτερων. Ο Διάλογος των Μηλίων δείχνει την άκαρπη προσπάθεια να κάνουν μια ελεύθερη πόλη να δεχτεί την κατάσταση ενός αθηναϊκού υποτελή – συμμάχου με την πειθώ και την πολιτική πίεση.

¹⁰⁰ Andrewes (1960): 5-6

Οι Αθηναίοι ως αντικειμενικοί ακόλουθοι της *realpolitik* δεν υποθάλλουν καμιά ρομαντική εξιδανίκευση της δύναμης ή του δυνατού ανθρώπου. Ο διάλογος των Μηλίων αφορά τις σχέσεις μεταξύ των κρατών και όχι μεταξύ ατόμου και κοινότητας. Επομένως, οι προφανείς παραλληλισμοί σε κάποιες πλευρές του Ετεοκλή του Ευριπίδη και του Καλλικλή και Θρασύμαχο του Πλάτωνα δεν πρέπει να υπερτονίζονται. Αυτό δε σημαίνει ότι δεν υπάρχει καμιά σχέση ανάμεσα στον παράτολμο δυναμισμό σε ξένες υποθέσεις και την προσωπική φιλοδοξία και επιθυμία για δύναμη· η εικόνα του Θουκυδίδη για τον Αλκιβιάδη είναι απόδειξη αυτού. Είναι φυσικό ότι εκείνοι που σκέφτονται μόνο τη μεταχείριση της Μήλου μετά την κατάρρευση των διαπραγματεύσεων θυμούνται την περίφημη ανάλυση του ηθικού νυχιλισμού σε αυτά τα χρόνια των πολέμων και των εμφυλίων πολέμων. Ωστόσο, αυτό δεν εφαρμόζεται στο πνεύμα του Διαλόγου, του οποίου ο ψυχρός και απαθής συλλογισμός, όταν δούμε το υπόβαθρο αυτής της ηθικής κατάρρευσης, φαίνεται αρκετά ήπιος και όχι εκτός τόνου με την αντίληψη του Περικλή για την πολιτική αποστολή της Αθήνας και τις πολιτικές αναγκαιότητες.¹⁰¹

Ισχύς και δίκαιο στον διάλογο των Μηλίων:

Η γνωστή σοφιστική διδασκαλία του φυσικού δικαίου του ισχυρότερου απαντά λοιπόν και στον περίφημο αυτό διάλογο των Αθηναίων και των Μηλίων, όπου οι τελευταίοι προσπαθούν μάταια να προβάλουν το δικαίωμά τους για αυτοδιάθεση και εξαναγκάζονται να υποκύψουν στην κατάχρηση της ισχύος εκ μέρους της ηγέτιδας πόλης. Πρόκειται για έναν πραγματικό και ουσιαστικό διάλογο, που δεν έχει προηγούμενο στη σωζόμενη ιστοριογραφική παράδοση· μόνο οι δύο πρώτες φράσεις, καθώς και οι δύο τελευταίες, εισάγονται με ‘σκηνικές οδηγίες’, ενώ υπόλοιπος διάλογος εξελίσσεται σαν να προήλθε από μια σκηνή τραγωδίας ή από τους πλατωνικούς διαλόγους. Έχει προταθεί η άποψη ότι επρόκειτο για αυτόνομο έργο, βασισμένο στο σοφιστικά πρότυπα, το οποίο εντάχθηκε κατόπιν στην ιστορική αφήγηση (υπάρχουν επίσης ορισμένοι που αμφισβητούν ακόμα και την πατρότητα του Θουκυδίδη στο τμήμα αυτό). Το καλοκαίρι του 416 π.Χ. ο Νικίας (ο οποίος συχνά χαρακτηρίζεται ως ‘‘ειρηνόφιλος’’) αποφασίζει να υποτάξει το μικρό δωρικό νησί της Μήλου και την πολιορκεί ως τον χειμώνα του 415 π.Χ.· αφού παραδόθηκαν, οι Μήλιοι εξοντώνονται ή υποδουλώνονται, και στο νησί εγκαθίστανται Αθηναίοι κληρούχοι. Η συγκεκριμένη

¹⁰¹ Wassermann (1947): 26-27

αυτή περίπτωση, κατάλληλα παρουσιασμένη, αναδεικνύεται σε εμβληματική για τη φιλοσοφική-πολιτική σκέψη και το ζήτημα της λογικής της ισχύος και της νομιμοποίησής της. Από το διάλογο, καθώς και από τα χωριά για την Πεντηκονταετία ή από τα κεφάλαια του 8^{ου} βιβλίου με τον απολογισμό της εξέγερσης της Σάμου, προκύπτει μια αρνητική κριτική του Θουκυδίδη κατά της καταχρηστικής και ανήθικης φύσης της αθηναϊκής πολιτικής, που βασιζόταν στη σταδιακή υποδούλωση των συμμάχων· ο ιστορικός διαθέτει την «επιστημονική» νηφαλιότητα ώστε να μελετήσει το φαινόμενο με τη δική του οπτική και ακολουθώντας τη λογική του ίδιου του φαινομένου. Δεν πρέπει να αγνοηθεί, ωστόσο, η αντίφαση μεταξύ μιας τέτοιας θεώρησης της αυτοκρατορίας και του μνημείου που ανεγείρει στην Αθήνα του Περικλή με τον *Επιτάφιο*, την αγόρευση που τοποθέτησε στα χείλη του Περικλή για τους πεσόντες του πρώτου έτους του πολέμου, ένα πραγματικό εγκώμιο της πόλης και των επιτευγμάτων της· θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι ο *Επιτάφιος* εκφράζει τη μεταβολή της κρίσης του Θουκυδίδη, μεταβολή που προέκυψε από τη διαπίστωση της ανωτερότητας του Περικλή σε σχέση με τους δημαγωγούς που αναδέχθηκαν την πολιτική του κληρονομιά, ή, όταν πλέον διαφαινόταν η αναμφισβήτητη σπαρτιατική υπεροχή, από την πεποίθηση ότι η τελική ήττα ήταν αποτέλεσμα του θανάτου του Περικλή και της εγκατάλειψης της πολιτικής του.

Οι σκέψεις του Θουκυδίδη σχετικά με τις εξελίξεις του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού περιλαμβάνονται σε μια συνολική θεώρηση της ελληνικής ιστορίας, από την *Αρχαιολογία* και την *Πεντηκονταετία* έως την έκρηξη της σύρραξης μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης, θεώρηση που παρουσιάζει τις δύο πόλεις στο απόγειο της ακμής τους. Μια ηγεμονική δύναμη, υπ' αυτήν την επιστημονική και ορθολογική θεώρηση της ιστορίας, δεν μπορεί παρά να επιβάλλει την ισχύ και τον έλεγχο της στους συμμάχους και να επεκτείνει την κυριαρχία της· στο σημείο αυτό επικρατεί το φυσικό δίκαιο του ισχυρότερου, που υποτάσσει τον ασθενέστερο, ένας νόμος της ιστορίας απαράβατος.¹⁰²

Η μεγάλη ισχύς των Αθηναίων, παρά την ήττα της Μαντινείας, τους εξασφαλίζει απόλυτη, κατά θάλασσα, υπεροχή, κι έτσι υπερβαίνουν το επίπεδο που είναι αναγκαία η υποκρισία, περιττός πια αποκρουστικός μανδύας για τον δυνατό που έχει την πεποίθηση ότι έχει δίκιο επειδή είναι δυνατός. Υπερφορόσνη ηθικά απαράδεκτη αλλά κατανοητή

¹⁰² Montanari (2010): 528-529

«κατά το ανθρώπειον». Η επίκληση του δικαίου του ισχυρότερου θεωρείται, σήμερα, ως είδος βλασφημίας, διότι υποτίθεται ότι οι διακρατικές σχέσεις διέπονται πλέον από ένα δίκαιο. Παραμένει όμως αδιάψευστη η πραγματικότητα ότι το κάθε κράτος σέβεται τις γενικές ή συμβατικές υποχρεώσεις του τόσο μόνο όσο δεν μπορεί να τις αγνοήσει ατιμωρητί. Παραμένει, δηλαδή, ισχύουσα μετά από 2500 χρόνια η πραγματικότητα την οποία εκφράζει ο Θουκυδίδης:..... *δίκαια μὲν ἐν τῷ ἀνθρωπείῳ λόγῳ ἀπὸ τῆς ἴσης ἀνάγκης κρίνεται, δυνατὰ δὲ οἱ προύχοντες πράσσουσι καὶ οἱ ἀσθενεῖς ζυγχοροῦσιν* (89). Ο ισχυρότερος όμως πρέπει να υπερέχει τόσο πολύ σε δύναμη ώστε να μετατρέψει την ισχύ του σε δίκαιο. Το δίκαιο έχει ως γενεσιουργό συστατικό την επιβολή, απαραίτητο όμως στοιχείο για να μεταβληθεί η επιβολή σε δίκαιο είναι να σέβεται και να δεσμεύεται ο ίδιος ο επιβάλλων τους κανόνες που θέτει. Ο Θουκυδίδης, ο Μακιαβέλλι και ο Τοκεβίλ αποτελούν την τριάδα των μεγάλων ρεαλιστών που γνωρίζουν ότι θα υπάρχουν αδικίες και τρομερές πράξεις όσο η φύση του ανθρώπου μένει η ίδια. Πρέπει να αλλάξει ο άνθρωπος για να φτιάξει η συμπεριφορά του. Οι θεσμοί δεν ωφελούν.¹⁰³

Για τους περισσότερους αναγνώστες ο Θουκυδίδης είναι η ιδεολογική δομή της αυτοκρατορικής ωμότητας. Οι Μήλιοι έχουν τη διαβεβαίωση ότι ο κανόνας του δικαίου δεν εφαρμόζεται σε αυτούς. Ως η πιο αδύναμη πλευρά μπορεί μόνο να δεχτεί τις απαιτήσεις της πιο δυνατής και να είναι ικανοποιημένη ότι δεν είναι ακόμα πιο ακραίες. Εκκλήσεις για ηθικούς ή θρησκευτικούς κανόνες είναι αρκετά άσχετες, για τους Μηλίους, στη θέση που βρίσκονται, οι οποίοι απλά δεν μπορούν να τους προσφέρουν. Ο Διάλογος εκλαμβάνεται ως η πιο ακραία μορφή έκφρασης της ιμπεριαλιστικής ιδεολογίας. Αυτή είναι η σύγχρονη επικρατούσα άποψη. Επιπροσθέτως, ο διάλογος ερμηνεύεται ως το αποτέλεσμα των στοχασμών του Θουκυδίδη στην ηθική του πολέμου, αποτυπώνοντας στην ιδιωτικότητα ενός κλειστού μυστικού συμβουλίου τη διαχρονική αλήθεια ότι μεγάλες δυνάμεις στην πραγματικότητα επιδιώκουν τα ενδιαφέροντά τους. Αυτό που οι Αθηναίοι λένε στον Διάλογο φυσικά αντηχεί σε άλλους λόγους όπου τα συμφραζόμενα είναι κατηγορηματικά η αιτιολόγηση της αυτοκρατορίας και υπεράσπισή της. Αλλά ο διάλογος των Μηλίων είναι εξαιρετικά διαφορετικός. Παρουσιάζει δύο πλευρές και δύο προοπτικές. Η συντριπτική συνήθεια στη σύγχρονη εποχή είναι να το

¹⁰³ Βλάχος (1994): 112-113

δούμε αποκλειστικά από την αθηναϊκή πλευρά, να αναζητήσουμε την αιτιολόγηση και την εξήγηση της πράξης εναντίον της Μήλου. Αλλά το δίλημμα των Μηλίων είναι εξίσου ενδιαφέρον, το δίλημμα ενός μικρού κράτους αντιμετωπίζοντας αξεπέραστες πιθανότητες και αποφασίζοντας ανάμεσα στη συνθηκολόγηση και την αντίσταση. Ο Διάλογος περισσότερο σχετίζεται με τους Μηλίους και όχι με τους Αθηναίους. Δίνει έμφαση στα παραπλανητικά και καταστροφικά αποτελέσματα των πατριωτικών 'λέξεων' που χρησιμοποιούνται συνέχεια, και εστιάζει στην άμεση πρακτική επιλογή· ή ενσωμάτωση στην αυτοκρατορία με ευνοϊκούς όρους ή αντίσταση και καταστροφή. Η ηθική της αυτοκρατορίας είναι ένα δευτερεύον, σχεδόν άσχετο θέμα. Αυτό που ενδιαφέρει είναι η απάντηση των Μηλίων στον εκφοβισμό των Αθηναίων.¹⁰⁴

¹⁰⁴ Bosworth (1993): 30-31

8) Ρεαλιστικά στοιχεία

Ο διάλογος ανάμεσα στους Αθηναίους στρατηγούς Κλεομήδη και Τεισία και τους Μηλίους άρχοντες, είναι ένα από τα κορυφαία σημεία της Ιστορίας του Θουκυδίδη και της κλιμάκωσης του ρεαλισμού του. Οι Μήλιοι ήταν άποικοι των Λακεδαιμονίων «και δεν εννοούσαν να γίνουν υπήκοοι των Αθηναίων όπως οι άλλοι νησιώτες, αλλά στην αρχή δεν ήταν με κανένα από τα δύο μέρη και έμειναν αμέτοχοι στον πόλεμο, αργότερα όμως, επειδή τους εξανάγκασαν οι Αθηναίοι, λεηλατώντας τη γη τους, ενεπλάκησαν σε ανοικτό πόλεμο εναντίον τους». Πρόκειται για μια τυπική περιγραφή επιθετικότητας, καθώς το να επιτεθείς σε κάποιον, σημαίνει απλώς «το να τον εμπλέξεις», όπως το περιγράφει ο Θουκυδίδης. Αυτή όμως η περιγραφή, όπως λέει ο ίδιος, είναι μόνο εξωτερική. Ωστόσο ο Θουκυδίδης θέλει να μας δείξει το βαθύτερο νόημα του πολέμου. Οι «εκπρόσωποι» του είναι οι δύο Αθηναίοι στρατηγοί που ζητούν από τους Μηλίους μια διαπραγματευτική συνομιλία και μετά μιλούν όπως σπάνια μιλούν οι στρατηγοί στη στρατιωτική ιστορία.

Δεν επωμίζονται μόνο οι Μήλιοι την ευθύνη της αναγκαιότητας, αλλά και οι Αθηναίοι. Πρέπει να επεκτείνουν την ηγεμονία τους, όπως πιστεύουν ο Κλεομήδης και ο Τεισίας, αλλιώς λόγω της ουδετερότητας της Μήλου θα χάσουν ό,τι έχουν. Η ουδετερότητα της Μήλου θα προκαλέσει επανάσταση σε όλα τα νησιά, όπου άνδρες και γυναίκες «υποτάσσονται κατ' ανάγκη». Και ποιος υποταγμένος δε νιώθει προσβεβλημένος, δεν επιθυμεί την ελευθερία του και δεν μισεί τους κατακτητές του; Όταν οι Αθηναίοι στρατηγοί λένε πως «η ανθρώπινη φύση σε όλες τις εποχές φανερά από την αναγκαιότητα της συγκρότησής της εξουσιάζει ό,τι μπορεί», δεν περιγράφουν μόνο την επιθυμία για δόξα και εξουσία, αλλά και τη λιγότερο ευρεία αναγκαιότητα για διακριτική πολιτική: ηγεμόνευε ή υποτάξου. Αν κατακτήσουν όταν μπορούν, τότε δείχνουν αδυναμία και προκαλούν επίθεση εναντίον τους. Έτσι λοιπόν, «από μια φυσική αναγκαιότητα», κατακτούν όταν μπορούν. Οι Μήλιοι από την άλλη, δεν έχουν τη δύναμη να κατακτήσουν. Αντιμετωπίζουν μία σκληρότερη αναγκαιότητα: παραδώσου ή θα καταστραφείς. Οι Μήλιοι ηγέτες, ωστόσο, θεωρούν την ελευθερία σημαντικότερη από την ασφάλεια.

Οι άρχοντες αρνήθηκαν να παραδοθούν, και οι Αθηναίοι πολίορκησαν την πόλη τους. Οι Λακεδαιμόνιοι δεν έστειλαν καμία βοήθεια. Τελικά, μετά από μερικούς μήνες

πολέμου, το χειμώνα του 416 π.Χ., αρκετοί από τους ίδιους τους κατοίκους της πρόδωσαν τη Μήλο. Όταν πια η αντίσταση δεν μπορούσε να συνεχιστεί, οι Μήλιοι «συνθηκολόγησαν αφηνόμενοι στη διακριτική ευχέρεια των Αθηναίων, οι οποίοι σκότωσαν όσους άνδρες από την εφηβική ηλικία και πάνω έπιασαν, και εξανδραπόδισαν τα παιδιά και τις γυναίκες. Την πολιτεία την κατοίκησαν οι ίδιοι, στέλνοντας εκεί αργότερα 500 αποίκους δικούς τους».

Ο διάλογος ανάμεσα σε Αθηναίους στρατηγούς και τους Μηλίους άρχοντες είναι ένα λογοτεχνικό και φιλοσοφικό δημιούργημα του Θουκυδίδη. Οι άρχοντες μιλούν όπως πιθανόν έκαναν και στην πραγματικότητα, όμως η παραδοσιακή τους ευλάβεια και ο ηρωισμός τους, υπογραμμίζουν απλώς την αντίθεση με αυτό που ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς ονόμαζε «εξαχρειωμένη ευφυΐα» των Αθηναίων στρατηγών. Αυτοί που φαίνονται τις περισσότερες φορές αναξιόπιστοι, ήταν οι στρατηγοί. Τα λόγια τους, γράφει ο Διονύσιος «ταίριαζαν σε μονάρχες της Ανατολής... αλλά όχι σε Αθηναίους». Ίσως ο Θουκυδίδης να ήθελε να μας τονίσει την ακαταλληλότητα, όχι τόσο των λόγων, αλλά των στρατηγικών που συνήθιζαν να υπερασπίζονται, και πιστεύει πως δεν θα τις γνωρίζαμε, αν δεν έβαζε τους στρατηγούς να μιλούν, όπως πιθανότατα μίλησαν και στην πραγματικότητα, εξυφαίνοντας «δικαιολογημένες προφάσεις» πάνω από τις αχρείες πράξεις τους. Καταλαβαίνουμε πως η Αθήνα δεν ήταν πλέον η ίδια. Ο Κλεομήδης και ο Τεισίας δεν αντιπροσωπεύουν αυτόν τον καλοκάγαθο λαό που πολέμησε τους Πέρσες στο όνομα της ελευθερίας και του οποίου η πολιτική και η παιδεία, όπως λέει ο Διονύσιος «ασκούσαν μια ιδιαίτερα εξανθρωπιστική επιρροή στην καθημερινή ζωή». Αντιπροσωπεύουν, αντίθετα, την αυτοκρατορική παρακμή της πόλης-κράτους. Δεν είναι βέβαια επαγγελματίες πολέμου με τη σύγχρονη έννοια του όρου. Αυτή η αντίληψη είναι εξωπραγματική για το Θουκυδίδη. Στερούνται όμως ηθικής ισορροπίας, περιορισμού και μετριοπάθειας. Η πολιτική τους δεινότητα είναι ατελής και οι «**ρεαλιστικές**» τους αγορεύσεις δημιουργούν μια ειρωνική αντίθεση με την τύφλωση και την αλαζονεία που οδήγησαν λίγους μήνες αργότερα τους Αθηναίους στην ολέθρια εκστρατεία στη Σικελία. Οι *Ιστορίες* από αυτή την άποψη είναι μια τραγωδία και η Αθήνα μία τραγική ηρωίδα. Ο Θουκυδίδης μας πρόσφερε ένα θεατρικό έργο ηθικής σε ελληνικό στυλ. Μπορούμε να δούμε το δίδαγμά του στις *Τρωάδες* του Ευριπίδη, που γράφτηκαν ως άμεσο επακόλουθο της κατάκτησης της Μήλου και αναμφισβήτητα είχαν στόχο να επισημάνουν τη σημασία

που έχει για τον άνθρωπο η σφαγή και η δουλεία, καθώς και να προβλέψουν μια θεϊκή νέμεση: *Είναι μωρός ο άνθρωπος που καταστρέφει πόλεις. Όταν ρημάζει τους ναούς και των νεκρών τους τάφους τους ιερούς, ο όλεθρος θα βρει μετά τον ίδιο.* Όμως ο Θουκυδίδης φαίνεται να κάνει μια διαφορετική, λιγότερο σε θρησκευτική δήλωση απ' ό,τι φανερώνει το παραπάνω σχόλιο, η οποία δεν αφορά τόσο στην Αθήνα, αλλά κυρίως στον ίδιο τον πόλεμο. Προφανώς δεν ήθελε να θεωρηθεί η βαναυσότητα των Αθηναίων στρατηγών ως δείγμα αχρειότητας, αλλά μάλλον ως δείγμα αδημονίας, σκληρότητας και ελικρίνειας-πνευματικές ιδιότητες που προσιδιάζουν σε στρατιωτικούς διοικητές. Υποστηρίζει πως «η αρχή της δυνάμεως, δημιουργεί ένα δικό της βασίλειο, με δικούς του νόμους, ένα βασίλειο ξεχωριστό και αποσπασμένο από τους νόμους της ηθικής ζωής». Σίγουρα έτσι ερμήνευε ο Χομπς τον Θουκυδίδη και με αυτό τον τρόπο ανάγνωσης πρέπει να ασχοληθούμε. Διότι αν το βασίλειο της δύναμης είναι πράγματι ξεχωριστό, και αν αυτή είναι μια ακριβής περιγραφή των νόμων του, τότε δε θα μπορούσαμε να επικρίνουμε τους Αθηναίους για τις στρατηγικές τους σε πολεμικές περιόδους περισσότερο απ' όσο θα επικρίναμε μια πέτρα για το ότι πέφτει κάθετα. Η σφαγή των Μηλίων, εξηγείται σε σχέση με τις συνθήκες του πολέμου και τη φυσική αναγκαιότητα. Και πάλι δεν υπάρχουν λέξεις να πούμε. Ή καλύτερα, μπορούμε να πούμε οτιδήποτε, να αποκαλέσουμε την αναγκαιότητα απάνθρωπη και τον πόλεμο διαβολικό. Αυτές οι αναφορές ενδέχεται να ανταποκρίνονται στην αλήθεια, δεν αγγίζουν ωστόσο την πολιτική πραγματικότητα της υπόθεσης και δε μας αφήνουν να κατανοήσουμε την απόφαση των Αθηναίων.¹⁰⁵

Όπως και να είναι, πάντως, οι πιθανότητες χειραγώγησης είναι περιορισμένες. Είτε μιλούν καλόπιστα είτε όχι, οι άνθρωποι δεν μπορούν να λένε ό,τι θέλουν. Η ηθική συζήτηση είναι αναγκαστική. Το ένα οδηγεί στο άλλο. Ίσως γι' αυτό δεν ήθελαν να αρχίσουν τη συζήτηση οι Αθηναίοι στρατηγοί. Ένας πόλεμος που αποκαλείται άδικος, δεν είναι ένας πόλεμος απεχθής. Είναι πόλεμος που προκαλεί απέχθεια για συγκεκριμένους λόγους και όποιος εκτοξεύει κάποια κατηγορία, οφείλει να παράσχει επαρκείς αποδείξεις. Παρομοίως, αν ισχυριστώ πως μάχομαι δίκαια, πρέπει επίσης να ισχυριστώ πως μου έχουν επιτεθεί (πως «με ενέπλεξαν στη μάχη», όπως τους Μηλίους) ή με απείλησαν με επίθεση ή βοηθώ το θύμα κάποιας άλλης επίθεσης. Και όλοι αυτοί οι

¹⁰⁵ Walzer (2008): 45-49

ισχυρισμοί οδηγούν σε συμπεράσματα που με φέρνουν όλο και πιο βαθιά σε έναν κόσμο συζήτησης, που ενώ μπορώ να μιλάω ατελείωτα, περιορίζομαι αυστηρά στο τι θα πω. Πρέπει να πω εκείνο ή το άλλο, και σε πολλά σημεία μιας μακρηγορίας, το εκείνο και το άλλο θα είναι αλήθειες ή ψέματα. Δεν πρέπει να «μεταφράσουμε» τη συζήτηση περί ηθικής σε συζήτηση περί ιδιοτελών συμφερόντων, ώστε να την κατανοήσουμε. Η ηθική σχετίζεται, με τον τρόπο της, με τον πραγματικό κόσμο.¹⁰⁶

¹⁰⁶ Walzer (2008): 55

9) Η αυθεντικότητα του Διαλόγου

Η μορφή του διαλόγου, η ασάφεια της συζήτησης και η ευθεία ανηθικότητα των επιχειρημάτων των Αθηναίων έχουν προκαλέσει ερωτήματα σχετικά με την αυθεντικότητα της καταγραφής του Θουκυδίδη. Οι μελετητές έχουν αμφισβητήσει το γεγονός ότι είχε πρόσβαση σε αξιόπιστες πηγές, αλλά μπορούσε εύκολα να είχε μάθει τι λεγόταν από τους Αθηναίους που συμμετείχαν και ακόμα και από εκείνους τους Μηλίους που ξέφυγαν από τη μαζική εκτέλεση που κατέστρεψε τους συμπολίτες τους. Τα προβλήματα του ύφους και της δομής του διαλόγου δεν είναι δύσκολο να λυθούν, αλλά δεν είναι εύκολο να επιβεβαιώσουν τα κίνητρα για την επιλογή τους. Αν και ο διάλογος των Μηλίων δεν είναι μια αυτολεξεί καταγραφή των διαδικασιών, αλλά μια μικρή, στυλιζαρισμένη και δραματικώς οξυμένη καταγραφή, μπορεί, παρόλα αυτά, να είναι ακριβής στη γενική αίσθηση για το τι ακριβώς ειπώθηκε. Αυτό που διέγειρε τις αμφιβολίες για τους σκεπτικιστές είναι το περιεχόμενο του ίδιου του διαλόγου, τα σκληρά, ανελέητα επιχειρήματα που λέγονται από τους Αθηναίους. Σίγουρα ούτε οι Αθηναίοι ούτε κανένας άλλος δεν θα μπορούσε να είχε μιλήσει τόσο, χωρίς καμία προσπάθεια για αυτο-δικαιολόγηση ή ανακούφιση. Οι σκεπτικιστές υποστηρίζουν ότι ο διάλογος δεν μπορεί να είχε λάβει χώρα όπως παρουσιάζεται και συμπεραίνουν ότι πρέπει να ήταν μία επινόηση του Θουκυδίδη. Τέτοιος σκεπτικισμός είναι αδικαιολόγητος. Πρέπει να θυμόμαστε ότι συζήτηση έλαβε χώρα ιδιωτικά μεταξύ ενός μικρού αριθμού επίσημων, όχι σε δημόσια αγορά. Σε τέτοιες συνθήκες η αμεσότητα είναι περισσότερο κοινή. Ούτε η αμεσότητα και η σκληρότητα ήταν απαραίτητα αταίριαστες στην πρακτική αποστολή που έχει αναληφθεί από τους Αθηναίους πρέσβεις. Ο σκοπός τους ήταν να πείσουν τους Μηλίους να παραδοθούν χωρίς μάχη, και ίσως ήλπιζαν να το καταφέρουν περισσότερο εύκολα με την απειλή παρά με οποιαδήποτε άλλη μέθοδο. Μια τέτοια προσέγγιση, σε κάθε περίπτωση, ήταν σχετική με την πρόσφατη σκληρή μεταχείριση της Σκιώνης, όπου η τακτική της ήπιας μεταχείρισης των δύσκολων συμμάχων είχε εγκαταλειφθεί υπέρ της διακυβέρνησης της βίας. Η Ιστορία δεν έχει έλλειψη από παραδείγματα από παρόμοια σχέδια συζήτησης όταν οι περιστάσεις είναι δικαιολογημένες. Η ωμή, σκληρή γλώσσα των Αθηναίων δεν είναι ιδανική στο διάλόγους με τους Μηλίους. Και ο Περικλής και ο Κλέων ήθελαν να εκφράσουν την Αθηναϊκή ηγεμονία μια τυραννία σε δημόσιους λόγους, και ο Αθηναίος εκπρόσωπος στη Σπάρτη το

432 χρησιμοποίησε γλώσσα διαφορετική από αυτή που βρήκαμε στον Διάλογο των Μηλίων. Οι Αθηναίοι πρέσβεις χρησιμοποίησαν *καλά ονόματα*, σε αντίθεση με τον λόγο των Αθηναίων στον Διάλογο των Μηλίων, όπου απορρίπτουν τα *καλά ονόματα*: *‘δεν έχουμε κάνει τίποτα εκπληκτικό ή αντίθετο στην ανθρώπινη φύση αν δεχτούμε μια αυτοκρατορία που μας δόθηκε και μετά δεν την αφήνουμε, από τότε που μας κυριάρχησαν τα πιο δυνατά κίνητρα-τιμή, φόβος και ιδιοτέλεια. Και δεν είμαστε οι πρώτοι που έχουμε ενεργήσει με αυτό τον τρόπο, για αυτό πάντα ορίζεται ότι οι αδύναμοι περιορίζονται από τους πιο δυνατούς’*. Βλέπουμε όμως στο I 76, 3, όπου η δικαϊκή συμπεριφορά που υπερβαίνει τη δύναμη στις σχέσεις αυτές είναι βάση της περικλεϊκής πολιτικής και βεβαίως χρωματίζει πιο ανθρώπινα την άσκηση εξουσίας.

Για όλους αυτούς τους λόγους δε χρειάζεται να αμφισβητούμε την αυθεντικότητα του διαλόγου στα βασικά, καθώς αμφισβήτηση της αυθεντικότητας του Διαλόγου συνεπάγεται ανατροπή των διαβεβαιώσεων του ιστορικού στο Μεθοδολογικό κεφάλαιο και η *ξύμπασα γνώμη των αληθώς λεχθέντων* αποτελεί πυλώνα της θουκυδιδικής ιστοριογραφίας, αλλά το ερώτημα παραμένει· γιατί ο Θουκυδίδης επέλεξε να το αναφέρει με αυτόν τον μοναδικό τρόπο; Η σταθερή αύξηση στον αριθμό των μελετών προσπαθώ να απαντήσουν το ερώτημα υποδηλώνει τη δυσκολία και την πολυπλοκότητα του ζητήματος. Στην αρχαιότητα ο Διονύσιος ο Αλικαρνασσεύς (*Περί του Θουκυδίδου χαρακτήρος* 37-41) καταδίκασε τον Θουκυδίδη ότι προσάπτει τη γλώσσα των πειρατών και των ληστών στους Αθηναίους και υπονόησε ότι αυτό έγινε για να δυσφημίσει το κράτος που έστειλε τον ιστορικό στην εξορία. Μερικοί σύγχρονοι σχολιαστές προτείνουν ότι ο Θουκυδίδης σκόπευε με τον διάλογο να δείξει την ηθική εξασθένηση των Αθηναίων κατά τη διάρκεια του πολέμου. Άλλοι, σε αντίθεση, θεωρούν ότι πήρε την ευκαιρία να αποτυπώσει μια δυσάρεστη αλλά σημαντική πλευρά της ανθρώπινης συμπεριφοράς. Μια άλλη ενδιαφέρουσα ερμηνεία είναι ότι ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί τον διάλογο ως μία ευκαιρία για να ‘παλέψει’ με το πρόβλημα της αυτοκρατορίας και την ηθική, ένα θέμα ποτέ πλήρως δεν το έλυσε. Ο Θουκυδίδης θα μπορούσε να εισάγει μια τέτοια γενική συζήτηση σε άλλα χωριά, όταν περιέγραφε την απόφαση να καταστρέψουν τη Σκιώνη για παράδειγμα. Πιθανόν αναφέρει τη συζήτηση στη Μήλο επειδή μία τέτοια συζήτηση πραγματοποιήθηκε και η σπουδαιότητά της του τράβηξε την προσοχή. Είναι επίσης πιθανό ότι κάποιες από τις ειρωνείες σ’ αυτή την κατάσταση τον προσέλκυσαν. Η

αντίσταση των Μηλίων στις απαιτήσεις των Αθηναίων βασίστηκε στην πεποίθηση των Μηλίων ότι από τη στιγμή που η αιτία ήταν δίκαιη, οι θεοί θα τους προστάτευαν, στην εμπιστοσύνη τους ότι οι Σπαρτιάτες θα έρχονταν για βοήθεια, και στην ελπίδα τους ότι με κάποιο ανεξήγητο τρόπο η τύχη θα τους έφερνε την επιτυχία στις προσπάθειές τους παρά την ανώτερη δύναμη της Αθήνας. Έχουμε ήδη δει πως οι Αθηναίοι αντιμετώπισαν το επιχείρημα ότι οι θεοί θα προστατεύσουν το δίκιο. Με έναν παρόμοιο πρακτικό τρόπο επίσης απορρίπτουν την προοπτική της παρέμβασης των Σπαρτιατών. Οι Αθηναίοι αναγνώρισαν ότι οι Σπαρτιάτες εξάσκησαν την καλή πρόθεση εντός έδρας, αλλά πρόσθεσαν ότι ‘πολύ εμφανές από όλους τους ανθρώπους που ξέρουμε, αυτοί πιστεύουν ότι αυτό που είναι πρόθυμο είναι ευγενές και αυτό που είναι το μέσο είναι το δίκαιο. Αλλά αυτή η προδιάθεση δεν ευνοεί την αναιτιολόγητη προσδοκία ότι θα σας σώσουν’. Οι Αθηναίοι διαβεβαίωσαν ότι οι Σπαρτιάτες, περισσότερο από οποιονδήποτε άλλον, κινήθηκαν μόνο όταν πείστηκαν ότι αυτοί είναι ανώτεροι στη δύναμη. Οι προσδοκίες των Μηλίων θα αποδεικνύονταν λάθος ενώ οι προβλέψεις των Αθηναίων θα ήταν επιβεβαιωμένες από τα γεγονότα. Η Αθηναίοι εξέφρασαν μία παρόμοια περιφρόνηση για την εξάρτηση των Μηλίων στην ελπίδα, αλλά αυτές οι παρατηρήσεις έχουν έναν ειρωνικό κύκλο και για εμάς και για τον Θουκυδίδη. Λιγότερο από ένα χρόνο μετά αυτά τα γεγονότα στη Μήλο, η καταδικασμένη εκστρατεία των Αθηναίων έπλευσε για τη Σικελία. Ίσως ο Θουκυδίδης ευχόταν να δραματοποιήσει την κατάσταση της μετα-Περικλείκης Αθήνας, που θα μπορούσε να δώσει μια τέτοια λογική συμβουλή στους άλλους μέσα σε έναν χρόνο και να το αγνοήσει υπερβολικά στο δικό της εγχείρημα τον επόμενο χρόνο.¹⁰⁷

¹⁰⁷ Kagan (1981): 149-152

10) Πολιτική ανάλυση του Διαλόγου

Στην άσκηση της διεθνούς πολιτικής τόσο στον αρχαίο όσο και στον σύγχρονο κόσμο η κυριότερη επίδειξη δύναμης συνίσταται σε αυτό που είναι σε θέση να επιτύχουν ο πλούτος και οι στρατιωτικές δυνάμεις. Το 415 π.Χ. η Αθήνα επιχείρησε να εντείνει τον έλεγχο που είχε επί της αυτοκρατορίας της και να δείξει ότι δεν θα ανεχόταν καμία αντίσταση στη δύναμη και την αξιοπρέπειά της, είτε αληθινή είτε φανταστική. Ο στόχος της αυτή την περίπτωση ήταν η μικρή νήσος-πόλις της Μήλου που, μολονότι αποτελούσε παλιά αποικία της Σπάρτης, έχει παραμείνει ουδέτερη στο πόλεμο. Στο πιο περίφημο ίσως τμήμα της *Ιστορίας* του ο Θουκυδίδης παραθέτει τον Διάλογο των Μηλίων, μια συζήτηση που φέρεται να έγινε ανάμεσα στους Αθηναίους στρατηγούς και τους ηγέτες της Μήλου σχετικά με τη μοίρα αυτής της μικρής κοινότητας. Αν και ο διάλογος αποτελεί ασφαλώς κατασκεύασμα του Θουκυδίδα, είναι πολύ πιθανό να περιλαμβάνει πληροφορίες που μεταφέρθηκαν στον Θουκυδίδη τόσο από Αθηναϊκές όσο και (πιθανότητα) από Μηλιακές πηγές σχετικά με όσα είπαν οι δύο πλευρές μεταξύ τους. Σ' αυτό το απόσπασμα η ανάλυση του Lebow σχετικά με τη δύναμη ως αυτό που εφαρμόζεται άδικα αντηχεί μέσω των δηλώσεων που κάνουν οι Αθηναίοι. Από την αρχή του διαλόγου οι Αθηναίοι καθιστούν σαφές ότι διακυβεύεται η ίδια η επιβίωση των Μηλίων και συνδέουν αυτό το γεγονός με τη σοφιστική ιδέα του ατομικού συμφέροντος, ότι δηλαδή συμφέρει τους Αθηναίους να πείσουν τους Μηλίους να ενδώσουν ειρηνικά και αμαχητί, όπως ακριβώς συμφέρει τους Μηλίους, πολύ απλά, να επιβιώσουν. Ωστόσο, ο Θουκυδίδης αναπτύσσει επίσης στην αρχή της συζήτησης στην ιδέα ότι αυτά που συζητούν οι δύο πλευρές είναι ζητήματα δύναμης. Οι Αθηναίοι δηλώνουν ευθέως ότι δεν θα καταφύγουν στα 'ωραία λόγια' και στον 'λόγο που δεν πείθει'. Αυτές, όπως υποδεικνύει ο Woodhead (1970, 21), είναι αντιπροσωπευτικές αντιδράσεις εκείνων που έρχονται αντιμέτωποι με τον ισχυρό άνδρα ή το ισχυρό κράτος και που 'θα προσπαθήσουν να συγκαλύψουν την εχθρότητα και τον φθόνο τους λέγοντας ότι υποστηρίζουν τη δικαιοσύνη, την ισότητα ενώπιον του νόμου, την ειρήνη, την ανθρωπιά και την ίδια την ηθική'. Οι Αθηναίοι δηλώνουν ότι θέλουν να γίνει μια απλή συζήτηση και να δοθεί ένας ορισμός της δύναμης και της δικαιοσύνης. Η δικαιοσύνη, ισχυρίζονται, είναι ένα ζήτημα που πρέπει να κριθεί μεταξύ δυνάμεων που είναι ισοδύναμες -όταν αυτό δεν ισχύει, όπως είναι σαφές ότι συμβαίνει ανάμεσα στην Αθήνα και τη Μήλο, το

δίκαιο είναι απλώς ένα ζήτημα ωμής δύναμης που επιβάλλουν οι ισχυροί και αποδέχονται οι αδύναμοι. Αυτό το χωρίο, που έχει έναν απόηχο στο 5.101, όπου ο Θουκυδίδης αναφέρεται σε έναν ισόρροπο αγώνα, εκφράζει με τέλειo ίσως τρόπο το επιχείρημα του Lebow (2003) ότι δύναμη είναι αυτό που εφαρμόζεται άδικοα. Αυτό που αποκαλύπτεται επίσης σε αυτά τα χωρία είναι το επιχείρημα που προαναφέρθηκε ότι ουσία της δύναμης είναι η έκταση της στρατιωτικής ισχύος που μπορεί να χρησιμοποιηθεί και ο πλούτος που την υποστηρίζει. Όπως καθιστούν σαφές οι Αθηναίοι με αφθονία παραδειγμάτων, διαθέτουν ανώτερη δύναμη, που οι Μήλιοι δεν μπορούν να ελπίζουν ότι θα συναγωνιστούν· οι Σπαρτιάτες, αφού και οι ίδιοι έχουν την τάση να κάνουν ό,τι είναι χρήσιμο για τους εαυτούς τους, δεν πρόκειται να τους υποστηρίξουν.

Η ισχύς κρίνεται μεταξύ ισάξιων δυνάμεων. Ωστόσο, δεν συμβαίνει επίσης, υπονοούν οι Μήλιοι, να κερδίζει μερικές φορές ο αδύναμος; Οι Μήλιοι σημειώνουν ότι μερικές φορές η τύχη του πολέμου κλίνει απότομα προς την πλευρά εκείνων που υπολείπονται αριθμητικά και είναι υποδεέστεροι σε δύναμη και σ' αυτό βασίζουν τις ελπίδες τους. Οι Αθηναίοι αντικρούουν αυτό το επιχείρημα σημειώνοντας ότι η ελπίδα είναι η παρηγοριά εκείνων που κινδυνεύουν, που βρίσκουν παρηγοριά στις προφητείες και στους χρησμούς και που έτσι απλώς επιταχύνουν την καταστροφή.

Η ανάλυση της δύναμης στην οποία προβαίνει ο Θουκυδίδης βασίζεται σε παρατηρήσεις όχι μόνον αυτό που συνέβη στη Μήλο αλλά παρόμοιων γεγονότων που σημειώθηκαν σε ολόκληρη τη διάρκεια του πολέμου. Η αποτυχία της διπλωματίας, όπως αυτή σημειώθηκε στα γεγονότα του 433-31 ή στην κατάρρευση της Ειρήνης του Νικία, ανάγκασε τις ελληνικές πόλεις-κράτη να λύσουν τις διαφορές τους καταφεύγοντας στην ωμή στρατιωτική δύναμη. Μερικές φορές η στρατηγική ικανότητα, π.χ. του Βρασίδα στη Μακεδονία, ή η στρατιωτική ικανότητα των Σπαρτιατών στη Μαντίνεια, έκριναν τις μάχες. Σε άλλες περιπτώσεις ο φαινομενικά ισχυρός έχασε: οι 'ανίκητοι' Σπαρτιάτες που παραδόθηκαν στη Σφακτηρία ή η παντοδύναμη αθηναϊκή στρατιά που υπέστη πανωλεθρία στη Σικελία είναι τα διδακτικότερα παραδείγματα. Αλλά πώς πρέπει να εξηγηθεί η αδυναμία του Θουκυδίδη για το θέμα της δύναμης; Γιατί συνθέτει μια λογοτεχνική μυθοπλασία όπως είναι ο διάλογος των Μηλίων που διερευνά με τέτοιο ωμό τρόπο τη φύση της δύναμης και της ηγεμονίας; Δεν μας δίνει δυστυχώς απαντήσεις σε αυτά τα ερωτήματα και έτσι μένουμε απλώς να εικάζουμε τους λόγους για τους

οποίους χρησιμοποίησε τόσο κυνική γλώσσα. Ωστόσο, δεν θα ήταν η πρώτη ή η τελευταία φορά που μια τέτοια κυνική ρεαλιστική πολιτική θα διατυπωνόταν από έναν απογοητευμένο στρατιώτη και πολιτικό, ο οποίος στο τέλος της ζωής και της σταδιοδρομίας του συνειδητοποιεί ότι η στρατιωτική δύναμη είναι η λύση που προτιμά ο άνθρωπος για την επίλυση των διαφορών.¹⁰⁸

Η μετάπτωση της αθηναϊκής συμμαχίας σε αθηναϊκή ηγεμονία από τη μια και ο εκφυλισμός της σε μια ωμή τυραννία, έτσι όπως τη βλέπουμε να παρουσιάζεται στον περίφημο διάλογο των Μηλίων, προσφέρεται από τον Θουκυδίδη με δυο λόγους, που ταυτόχρονα οριοθετούν τα σύνορα αυτών των **πολιτικών μεταλλάξεων**, δηλαδή τον λόγο των Αθηναίων πρέσβων στη Σπάρτη στο 1^ο βιβλίο και το διάλογο των Μηλίων στο 5^ο βιβλίο. Η επεξεργασία των λόγων από τον ιστορικό και η επιμονή του να μεγεθύνει ένα ούτως ή άλλως αδιάφορο για την εξέλιξη του πολέμου επεισόδιο, δηλαδή αυτό της Μήλου, προδίδει την επίλεκτη θέση που κατέχει στην επιστημονική του προσέγγιση η προϊούσα και φθίνουσα πορεία μιας ηγεμονίας, που στην αρχή, κάτω από την ηγεσία ενός οξυδερκούς και σώφρονος πολιτικού ηγέτη, κατόρθωσε να λαμπρύνει το όνομά της και να εδραιώσει την αξιοσύνη της στους συμμάχους, στο τέλος όμως διολίσθησε σε απροκάλυπτη τυραννία. Από την άποψη αυτή είναι ευκρινής η κατεύθυνση που ακολουθεί η θουκυδιδική ανάλυση, δηλαδή να καταδείξει τη διαφορά μιας μετριοπαθούς ηγεμονίας υπό τον Περικλή σε σύγκριση με τις εξαλλοσύνες μιας ακραίας ηγεμονικής δύναμης υπό τον Κλέωνα. Η διαφορά αυτή αντανακλάται στην επιχειρηματολογία των Αθηναίων πρέσβων και στην πρώτη και στη δεύτερη περίπτωση. Η ανωνυμία μάλιστα των μελών των πρεσβειών περιβάλλει τους λόγους με μία μορφή ιδεολογικής αυθεντικότητας, αφού οι απόψεις δεν προβάλλονται ως προσωπική τεκμηρίωση, αλλά ως κυρίαρχη ιδεολογία της αθηναϊκής πολιτείας. Στο συνέδριο της Σπάρτης (432 π.Χ.) οι Αθηναίοι δικαιολογούν τις ηγεμονικές τους αξιώσεις με τρία επιχειρήματα: 1) Η καθοριστική για τη σωτηρία της Ελλάδας στάση των Αθηναίων στον Μαραθώνα και στη Σαλαμίνα εγείρει φυσικό και αυτονόητο δικαίωμα κυριαρχίας στον ελλαδικό χώρο. 2) Η συναίνεση των συμμάχων στην αθηναϊκή ηγεμονία απαλλάσσει τους Αθηναίους από την κατηγορία της φιλαρχίας και μετατοπίζει το κέντρο βάρους στην επιλογή των ελληνικών πόλεων να συσπειρωθούν γύρω από μια μεγάλη δύναμη

¹⁰⁸ Tritle (2011): 504-506

που μπορεί να εγγυηθεί την ασφάλειά τους. 3) Η μετάβαση από την αθηναϊκή συμμαχία στην αθηναϊκή ηγεμονία πραγματοποιήθηκε για τρεις λόγους: *δέος, τιμή και ωφελία*. Η τριάδα αυτή των κινήτρων της αθηναϊκής εξωτερικής πολιτικής αποτελεί ένα μέτρο δύναμης που έχει διαχρονική αξία. Ο Θουκυδίδης εκτός από το ότι χαράσσει μια λεπτή αλλά ευδιάκριτη γραμμή για το πώς εννοούν και τι σημασία δίνουν στην έννοια του συμφέροντος οι δύο μεγάλες δυνάμεις της αρχαίας Ελλάδας, η Αθήνα και η Σπάρτη, χαράσσει εξίσου μια ευδιάκριτη γραμμή για την αντίληψη του εθνικού συμφέροντος ανάμεσα στην περικλεική και τη μεταπερικλεική πολιτική. Ο τρόπος μάλιστα που πραγματεύεται σχετικά χωρία ο Θουκυδίδης προδίδουν και την προσωπική του αποδοχή αυτής της λεπτής αλλά σοβαρής διάκρισης. Οι Αθηναίοι πρέσβεις του 432 π.Χ., όταν αναφέρονται στην έννοια του εθνικού συμφέροντος, δεν τη θεωρούν τυφλά υποταγμένη στην έννοια της δύναμης, που εφαρμόζεται με κτηνώδη κυνισμό ή τουλάχιστον με ωμό ρεαλισμό, αλλά την εξισορροπούν με την έννοια του μέτρου και της δικαιοσύνης. Όταν μάλιστα οι Αθηναίοι πρέσβεις υποστηρίζουν ότι τους αξίζει έπαινος, επειδή, αν και ασκούν εξουσία, που είναι φυσιολογική ανθρώπινη δραστηριότητα στο πλαίσιο της ανθρώπινης φύσεως, την ασκούν με δικαιοσύνη, πρέπει σ' αυτή την αυτάρεσκη δήλωση να δούμε την προσπάθεια του ιστορικού να εκθέσει στα μάτια των αναγνωστών την **ειδοποιό διαφορά της πολιτικής του Περικλή από την πολιτική των διαδόχων του**. Αυτή τη μετριοπαθή πολιτική της Αθήνας, που αρνιόταν να δεχτεί τη λογική της δύναμης ως άξονα της εξωτερικής πολιτικής, ο Περικλής είχε την ευκαιρία στο μνημειώδη Επιτάφιο να αναλύσει. Η Αθήνα παρουσιάζεται ως η μόνη δύναμη που σπεύδει σε βοήθεια όλων χωρίς να υπολογίζει το συμφέρον της, σε αντίθεση με τη Σπάρτη, η οποία κατήυθνε την εξωτερική της πολιτική με τη λογική του στενού κρατικού συμφέροντος. Το πόσο αυτή η ουμανιστική και δικαιοσύνη διάσταση συμβαδίζει με μια ηγεμονική πολιτική είναι βέβαια αμφισβητήσιμο, ωστόσο γίνεται κατανοητό από την διδακτική αντεικόνα της Αθήνας του Κλέωνα. Τον βαθμιαίο εκφυλισμό μιας δύναμης που μπορούσε να καυχάται για την δικαιοσύνη της πρακτική, σε μια δύναμη που καταχράται την ισχύ της με τον πιο κτηνώδη τρόπο, ο Θουκυδίδης εκθέτει σε δύο επεισόδια, της Μυτιλήνης (427 π.Χ.) και της Μήλου (416 π.Χ.).¹⁰⁹

¹⁰⁹ Κωνσταντινόπουλος (2009): 27-32

Η περίπτωση της Μήλου προδίδει τη **σοβαρή παθογένεια της αθηναϊκής ηγεμονικής πολιτικής** και την ιδιαίτερη σημειολογία που της αποδίδει ο Θουκυδίδης, λόγω του γεγονότος ότι το νησί διατηρούσε ουδέτερη πολιτική, δηλαδή δεν ανήκε σε κανέναν συνασπισμό, και ότι η επίθεση, η πολιορκία και η τιμωρία έγιναν σε περίοδο ειρήνης. Ο ιστορικός είδε στην πραγμάτευση του θέματος μια αδικαιολόγητη επίθεση σ' ένα μικρό ανυπεράσπιστο νησί και από την άλλη πλευρά την πρακτική μιας πολιτικής που μόνο κάτω από την προϋπόθεση του πολιτικού αμοραλισμού μπορούσε να γίνει πλήρως κατανοητή. Δεν είναι άλλωστε καθόλου τυχαίο ότι στη συνείδηση των διανοουμένων κύκλων, αλλά και των πολιτών της Αθήνας, βάραινε και μετά το 404 π.Χ. η αποτρόπαια συμπεριφορά της πόλης τους στην πολιορκία της Μήλου. Ο Θουκυδίδης δεν αναφέρει τον εμπνευστή αυτής της επιχείρησης, έτσι μετακυλύει την ευθύνη σε ολόκληρη την πόλη και οι Αθηναίοι πρέσβεις εκπροσωπούν μια ιδεολογία που φαίνεται να έχει γίνει κυρίαρχη σε αυτή. Την ιδιαίτερη επεξεργασία, στην οποία έχει που έχει υποβάλει τον διάλογο των Μηλίων ο Θουκυδίδης, επιβεβαιώνει κι η πρωτότυπη μορφή, αυτή του αντιθετικού διαλόγου στη θέση δύο αντιθέτων δημηγοριών. Η μεγάλη όμως αξία του διαλόγου έγκειται πρωτίστως στη διερεύνηση της ηθικής του δικαίου και της δύναμης, που παίρνει τον χαρακτήρα μιας απροκάλυπτα κυνικής θεωρίας της βίας, η οποία εγγυάται το εθνικό συμφέρον μιας υπερδύναμης. Επομένως στην αδύνατη πλευρά, που επικαλείται το δίκαιο και την ηθική, για να αντιστρατευτεί τη λογική της βίας, δεν απομένουν ελπίδες επιτυχίας. Έτσι ο διάλογος των δύο πλευρών οργανώνεται γύρω από τους αντίθετους αυτούς πόλους. Οι Μηλίοι αντιλαμβάνονται ότι βρίσκονται προ ειλημμένης αποφάσεως, αφού σε περίπτωση που υπερισχύσουν στη συζήτηση με τη βοήθεια του δικαίου και δεν υποχωρήσουν στις απαιτήσεις των Αθηναίων, θα έχουν πόλεμο, ενώ αν υποχωρήσουν θα υποδουλωθούν. Το δίλημμα, στο οποίο βρίσκεται παγιδευμένη μια μικρή χώρα από το οποίο δεν μπορεί να ξεφύγει, είδαμε να το πραγματεύεται ο Θουκυδίδης στην περίπτωση της πολιορκίας των Πλαταιών από τους Λακεδαιμόνιους. Και εκεί ο μακιαβελισμός μιας υπερδύναμης έδειξε το στυγνό του πρόσωπο σε μια μικρή πόλη, που είχε ωστόσο προσφέρει ύψιστες υπηρεσίες στο Μαραθώνα. Η επανάληψη του ίδιου μοτίβου στην περίπτωση των Μηλίων δεν μπορεί να είναι τυχαία.

Οι υπερδυνάμεις στην προσπάθειά τους να προωθήσουν το εθνικό του συμφέρον και να εμπεδώσουν την κυριαρχία τους δεν δείχνουν καμία ηθική αναστολή. Αλλά, αν για το στρατοκρατικό πολιτικό σύστημα της Σπάρτης τέτοιου είδους ηθικές ευαισθησίες ήταν άγνωστες, για τη δημοκρατική Αθήνα αποτελούσε **πρωτόγνωρη ηθική κατάπτωση** και η αναφορά του διλήμματος στην αρχή του διαλόγου υποδηλώνει την *a priori* καταδίκη τους. Πολύ περισσότερο γίνεται αυτό φανερό στη δήλωση των Αθηναίων ότι δεν πρόκειται να δικαιολογήσουν την ηγεμονική τους εξουσία με την αναφορά στη νίκη κατά των Περσών, αφού έτσι πιστοποιείται η μεγάλη απόσταση που χωρίζει το νέο πνεύμα ηγεμονισμού της Αθήνας από το αντίστοιχο πνεύμα των Αθηναίων πρέσβων του 432 π.Χ. Εκείνοι θεωρούσαν επαρκή αιτιολογία των ηγεμονικών τους φιλοδοξιών τον αγώνα κατά των Περσών, αυτοί εδώ αισθάνονται τόσο δυνατοί, ώστε δεν χρειάζονται εξωτερική νομιμοποίηση για την ηγεμονική τους θέση, αφού αυτή είναι πια δεδομένη. Η Αθήνα, μεθυσμένη από τη δύναμή της, παραιτείται από αυτά τα επιχειρήματα στα οποία μέχρι τώρα στηριζόταν. Είναι η τυπική περίπτωση μιας δύναμης κυριευμένης από αλαζονεία, που νομίζει ότι η ισχύς της είναι αιώνια. Αυτή την αλαζονεία της εξουσίας προσπαθούν να τεκμηριώσουν επικαλούμενοι την ανθρώπινη φύση, σύμφωνα με την οποία τα δίκαια ισχύουν μεταξύ ανθρώπων που διαθέτουν την ίδια δύναμη, ενώ όσοι διαθέτουν ισχύ συμπεριφέρονται αντίστοιχα προς την ισχύ τους, στην οποία τελικά οι αδύναμοι υποκύπτουν.

Αυτή η συλλογιστική, που βασίζεται στη φυσική υπεροχή και κυριαρχία του ισχυρότερου έναντι του ασθενέστερου δίνει το ιδεολογικό στίγμα της νέας τάξης πραγμάτων που κυριαρχεί στην αθηναϊκή δημοκρατία. Αυτή από υπέρμαχο του δικαίου, όπως παρουσιάζεται στον Επιτάφιο του Περικλή, μεταβάλλεται πλέον σε θιασώτη τυραννικής πολιτικής, όπως το ολιγαρχικό καθεστώς της Σπάρτης. Απέναντι στην διατυπωμένη θεωρία της δύναμης και του συμφέροντος οι Μήλιοι αντιπροτείνουν το δίκαιο ως κοινό αγαθό, που συμφέρει μάλιστα και τους ίδιους τους Αθηναίους, αφού σε περίπτωση ήττας η τιμωρία τους θα είναι παραδειγματική. Η απάντηση των Αθηναίων δείχνει το φόβο τους απέναντι στους υπηκόους, από τους οποίους κινδυνεύουν σε περίπτωση που ηττηθούν. Και πάλι επιχειρούν, σε μια νέα προσπάθεια επιβολής της ισχύος τους, να παρουσιάσουν ως ταυτόσημη τη σωτηρία των Μηλίων με το δικό τους συμφέρον. Αυτή η πρόταση του συμφέροντος δείχνει τη μεγάλη απόκλιση από την

περικλειϊκή πολιτική, η οποία περιελάμβανε στην εφαρμογή της στους συμμάχους *δέος, τιμή και ωφελία*, σύμφωνα με το λόγο των Αθηναίων πρέσβων στη Σπάρτη το 432 π.Χ. Το δέος και η τιμή έχουν τώρα εκλείψει οριστικά από τον ορίζοντα της αθηναϊκής ηγεμονίας και παραμένει μόνο το συμφέρον ως κίνητρο της συμπεριφοράς της χωρίς να λαμβάνει υπόψη την κατάσταση των υπηκόων. Ο αμοραλισμός λοιπόν σε όλο του το μεγαλείο. Οι Μήλιοι καλούνταν φυσικά να συναινέσουν στην υποδούλωσή τους, για να αποφύγουν την καταστροφή. Κι όταν όλο αγωνία ρωτούν γιατί δεν τους επιτρέπεται, χωρίς να ανήκουν στην αθηναϊκή συμμαχία, να είναι φίλοι της Αθήνας και να διατηρήσουν την ουδετερότητά τους, τότε προβάλλονται ανάγλυφα οι προσπάθειες των αδεσμεύτων να ισορροπήσουν ανάμεσα στις συμπληγάδες του διπολικού συστήματος του 5^{ου} αι. π.Χ. Όταν μάλιστα οι Αθηναίοι πρέσβεις υποστηρίζουν ότι η υποδούλωση των Μηλίων θα είναι απόδειξη της αθηναϊκής δύναμης, ενώ η φιλία τους απόδειξη αδυναμίας, τότε αισθάνεται κανείς ότι ο αμοραλισμός ωθεί στο έπακρο τα όρια ανοχής της ανθρώπινης λογικής. Γιατί η λογική που κυριαρχεί στην υπερδύναμη είναι η επίδειξη και η απόδειξη της δύναμής της. Πολύ περισσότερο όταν η λογική αυτή ενισχύεται από δύο ακόμη αποφασιστικούς παράγοντες, το συμφέρον και την ασφάλεια. Απέναντι σ' αυτή την ωμότητα οι Μήλιοι παρατάσσουν την τύχη και την ελπίδα, παράγοντες που οι Αθηναίοι απαξιώνουν, υποστηρίζοντας ότι αυτοί ωφελούν τελικά μόνο τους δυνατούς και όχι τους αδύνατους, που όταν χάσουν τις ελπίδες τους, καταφεύγουν στους χρησμούς και τις μαντείες. Έτσι η λογική της κρατικής δύναμης διολισθαίνει στη λογική του υπεράνθρωπου, που αντεικόνα του είναι ο αδύναμος άνθρωπος της ελπίδας και της θρησκείας. Στην παρατήρηση των Μηλίων ότι οι θεοί δεν θα τους αφήσουν να νικηθούν, επειδή αγωνίζονται δίκαιοι προς άδικους, οι Αθηναίοι αντιλέγουν ότι δεν θα στερηθούν την ευμένεια των θεών, γιατί καμιά πράξη τους δεν αντιβαίνει στον θεϊκό νόμο. Πολύ περισσότερο μάλιστα οι πράξεις τους κινούνται μέσα στο ανθρώπινο πλαίσιο, όπου ο δυνατότερος εξουσιάζει πάντοτε τον ασθενέστερο.

Παρόλα αυτά οι Αθηναίοι πιστεύουν πως αυτή η ωμή πολιτική είναι πολύ μετριοπαθής σε σύγκριση με το τι θα έκαναν άλλοι αν ήταν στη θέση τους. Για να ασκήσουν μάλιστα ψυχολογική βία στους Μήλιους και να τους φέρουν σε κατάσταση απόγνωσης, οπότε εύκολα θα τους υπέτασσαν, ανατρέπουν και την τελευταία τους ελπίδα, ότι δηλαδή οι Λακεδαιμόνιοι τουλάχιστον θα τους βοηθούσαν λόγω συγγένειας, όμως δεν πρόκειται να

τους βοηθήσουν γιατί δεν έχουν αυτοπεποίθηση και δεν μπορούν να προσεγγίσουν το νησί, αφού οι Αθηναίοι ως θαλασσοκράτορες ελέγχουν τον θαλάσσιο χώρο. Όταν πάλι στη συνέχεια, διαπλέκεται το συμφέρον με την ασφάλεια, τότε δύσκολα κανείς μπορεί να αποφύγει τον συσχετισμό με την επιχειρηματολογία πάνω στην οποία βασίστηκε η αποικιοκρατία στη νεότερη ιστορία της ανθρωπότητας, αλλά και τον διπολισμό και τη νέα τάξη πραγμάτων που εγκαθιδρύθηκε τη σύγχρονη εποχή. Οι Μήλιοι προσπαθούν να εξουδετερώσουν το νέο επιχείρημα των Αθηναίων με την παρατήρηση ότι οι Λακεδαιμόνιοι μπορούν να εισβάλουν στην Αττική ή να επιτεθούν στους συμμάχους τους, όσους άφησε ο Βρασίδης, αναγκάζοντας έτσι τους Αθηναίους να αγωνιστούν για την ίδια τους τη χώρα και όχι για ξένο έδαφος. Το σημαντικότερο επίσης επιχείρημα του επιλόγου των Μηλίων είναι ότι είχαν πάρει την απόφαση να μην καταργήσουν οι ίδιοι την ελευθερία στην πόλη τους, που διέθετε ιστορία επτά αιώνων.¹¹⁰

Στη σύνθεση του διαλόγου διακρίνουμε τρεις κινήσεις. Ένα προεισαγωγικό μέρος που περιέχει μία συζήτηση για τη θεμελιώδη ηθική θέση του δικαίου και της δύναμης. Στη συνέχεια, στην παράγραφο 91, οι Αθηναίοι εισάγουν την πολιτική θέση τους, δηλώνοντας ότι, προς το συμφέρον και των δύο πόλεων, η Μήλος πρέπει να ενδώσει χωρίς μάχη· μέχρι την παράγραφο 100, προσπαθούν ευσυνειδήτητα να δείξουν, αντικρούοντας τις αντιρρήσεις των Μηλίων, ότι πρέπει να επιτευχθεί η υποταγή της νήσου· και, από την παράγραφο 100 και εξής, ότι οι Μήλιοι δεν έχουν καμία ελπίδα επιτυχίας. Αυτά σημαίνουν πρώτα ότι η Αθήνα χρειάζεται αυτή την κατάκτηση και δευτερευόντως ότι μπορεί να την επιτύχει.

Η πρώτη από αυτές τις δύο δηλώσεις παρουσιάζει το μεγαλύτερο ενδιαφέρον· γιατί, παρόλο που εφαρμόζεται στην ειδική περίπτωση της Μήλου, δανείζεται απλά από τις περιστάσεις επιχειρήματα *a fortiori* που ισχύουν στη συνέχεια για κάθε άλλη χώρα· εξηγεί δηλαδή επακριβώς την ίδια την πρακτική του κατακτητικού ιμπεριαλισμού· κατά τα άλλα, ακόμα και οι ειδικές συνθήκες της Μήλου χρησιμοποιούνται μόνο για να εκτεθεί με πιο συγκεκριμένο τρόπο το γενικό σύστημα του ιμπεριαλισμού· έτσι, το μέρος αυτό του διαλόγου μας επιτρέπει να ορίσουμε τη φύση του συστήματος.¹¹¹

¹¹⁰ Κωνσταντινόπουλος (2009):37-41

¹¹¹ Romilly (2004): 387-388

Υποθέτουμε ότι υπάρχει στον διάλογο ένα αίσθημα ιμπεριαλιστικό: οι Αθηναίοι βλέπουν ευχάριστα ή αντιλαμβάνονται τα προφανή πλεονεκτήματα από την άσκηση της κυριαρχίας και την εξάπλωσή της· όμως αυτά δεν τα βλέπουν παρά ως δευτερεύοντες λόγους, τους οποίους μνημονεύουν μόνο εν παρόδω· και αυτό το ίδιο το αίσθημα δεν είναι παρά η αθηναϊκή φιλοδοξία στην πιο χυδαία μορφή της: η έκφραση που χρησιμοποιεί ο Θουκυδίδης θυμίζει τη διατύπωση εκείνη που επαναλαμβάνει συχνά για να δείξει τον απερίοριστο και τυφλό χαρακτήρα των αθηναϊκών επιθυμιών· ίσως ο Θουκυδίδης να έθεσε την ένδειξη αυτή για να ανακαλέσει την τυπική έκφραση και κατά κάποιον τρόπο να το υποδηλώσει. Όπως και να έχει το θέμα, στο μέτρο που αυτό το αίσθημα είναι το μόνο που σημειώνεται εδώ-και μάλιστα με αυτή τη μορφή-ο διάλογος των Αθηναίων και των Μηλίων βρίσκεται σε αντίθεση με τα άλλα κείμενα που αναφέρονται στον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό. Ούτε εκείνο το αίσθημα της δόξας, το τόσο αγαπητό στον Περικλή, ούτε εκείνη η έννοια της αξίας της Αθήνας, ούτε εκείνη η έννοια της προόδου και της δράσης που εξυμνούσε ο Αλκιβιάδης δεν έχουν εδώ καμιά θέση. Ίσως να βρίσκονταν έξω από το πλαίσιο της συζήτησης· όμως ο Θουκυδίδης είχε την ευχέρεια να τα εισαγάγει, ή τουλάχιστον να τα υπαινιχθεί· αντίθετα, εξαιρούνται ριζικά, όπως και στην περίπτωση του Κλέωνα ή του Ευφήμου.

Αν λοιπόν σκεφτούμε ότι το αίσθημα που επικαλείται ο Αλκιβιάδης δεν είναι παρά μια πιο ενθουσιαστική και πιο δραστική μορφή της δύναμης, και δεν έχει τίποτα το πνευματικό, μπορούμε να υποθέσουμε ότι υπάρχει εδώ μια αντικειμενική διαφορά, κατά την οποία ο Θουκυδίδης διακρίνει τον ιμπεριαλισμό της μέγιστης Αθήνας από αυτόν στον οποίο εγκαταλείπεται η αχόρταγη αλλά και υπερπλήρης πόλη. Από τους τρεις συντελεστές που προβάλλουν οι Αθηναίοι του βιβλίου Α': *τιμή, δέος, ωφελία*, ο πρώτος, κίνητρο σημαντικότερο για τον Περικλή, εξαφανίζεται στο υπόλοιπο έργο· δεν τον συναντούμε πια παρά στους καθαρά πατριωτικούς λόγους ενός μετριοπαθούς όπως ο Νικίας. Το μεγαλείο της Αθήνας δεν μετράει πια: χάνει τη σημασία του καθώς αυξάνεται η σημασία της ανάγκης και της ασφάλειας. Και από τις δύο πηγές του ιμπεριαλισμού, απομένει μόνο μία: η έκκληση για ανύψωση περνάει σε δεύτερη θέση, ενώ την πρώτη κατέχουν οι κατώτερες μέριμνες.

Ανάμεσα σ' αυτόν τον ιμπεριαλισμό και τα θύματά του, η συμπάθεια στρέφεται προφανώς προς τα θύματα. Οι Μηλίοι παρουσιάζονται σαν κάποιοι που κατέχονται από

ένα έντονο αίσθημα ανεξαρτησίας, πράττουν σύμφωνα με τη δικαιοσύνη, με θάρρος· όλα αυτά είναι στοιχεία εγκωμιαστικά που ο Θουκυδίδης χρησιμοποιεί, όταν είναι δυνατόν, για την Αθήνα. Από την άλλη πλευρά, φροντίζει να ελκύσει τη συμπάθεια του αναγνώστη προς τους Μηλίους, θυμίζοντας συχνά την απάνθρωπη θέση στην οποία βρίσκονται και το γεγονός πως έχουν το δίκαιο με το μέρος τους. Κατά τα άλλα, η αθηναϊκή σκληρότητα δεν μπορεί παρά να χαρακτηριστεί με αυστηρότητα από εκείνον που οικτρίζει από τόσο βαθιά την απώλεια της ηθικής συνείδησης στην Ελλάδα, ή που θυμίζει με σεβασμό την αρετή του Νικία. Το σημείο αυτό είναι προφανές. Αλλά δεν πρόκειται μόνο για συμπάθεια· και μπορούμε να διερωτηθούμε αν, στον τομέα της πολιτικής, ο Θουκυδίδης δεν δίνει δίκιο στους Αθηναίους. Άραγε η πολιτική τους δεν πρέπει να τους ευνοεί; Μπορούν να συντρίψουν χωρίς κίνδυνο τη Μήλο;

Εφόσον τα επιχειρήματα είναι όλα πρακτικής φύσεως, η κρίση μπορεί να διασαφηνιστεί μόνο που αυτή την άποψη· η έντονη σκληρότητα που χαρακτηρίζει τους κατακτητές δεν πρέπει να παρέμβει στη σειρά των επιχειρημάτων που εξυπηρετεί την εκτίμηση της πολιτικής τους: και ακριβώς επειδή δεν διαχώρισαν επαρκώς τα αισθήματα και την κρίση του Θουκυδίδη, οι σχολιαστές παρουσίασαν ποικιλίες και αντιφατικές ερμηνείες του διαλόγου.

Στον τομέα της πολιτικής και ορθολογικής τάξης, ένα πρώτο δεδομένο εμφανίζεται αμέσως από την αρχή: είναι το ότι οι Μήλιοι άδικα αντιστάθηκαν. Η Μήλος συντρίφθηκε· η Αθήνα ήταν πράγματι ισχυρότερη κατά πολύ. Η Μήλος άδικα στοιχημάτισε στην ελπίδα και στην τύχη: ανεξάρτητα από την επιβεβαίωση που παρέχει το γεγονός, πρόκειται εδώ για μία έννοια που αυτή καθαυτή ανήκει στην πιο στέρεη παράδοση της ελληνικής σοφίας, και ο Θουκυδίδης την επαναλαμβάνει για λογαριασμό του. Ο ίδιος ο μεγάλος Περικλής λέει πως η εξυπνάδα δεν εμπιστεύεται την ελπίδα.¹¹²

Αθροίζοντας η Αθήνα όλες τις διαλεκτικές επιτυχίες, στην κατάληξη του διαλόγου παίζει στον πολιτικό στίβο τον ρόλο του σοφού. Οι Αθηναίοι δίνουν μια πρώτη κατάληξη στον διάλογο, κρίνοντας την επιχειρηματολογία των Μηλίων· ύστερα, στις παραγράφους 112-113 οι δύο λαοί συνοψίζουν τις θέσεις τους. Οι Μήλιοι επαναλαμβάνουν τότε, καθώς δεν έχουν άλλα επιχειρήματα, τις αιτίες, τη ματαιότητα των οποίων είχαν δείξει οι Αθηναίοι στη διάρκεια της συζήτησης και που είχαν από

¹¹² Romilly (2004): 390-393

μόνοι τους εγκαταλείπει τότε. Οι Αθηναίοι, από τη δική τους πλευρά, σχολιάζουν για δεύτερη φορά τη στάση τους, σ' ένα απόσπασμα που επικεντρώνεται αποκλειστικά στην αντίθεση: πραγματικότητα – ματαιότητα. Όλες οι λέξεις που χαρακτηρίζουν την αβεβαιότητα και τον παραλογισμό συγκεντρώνονται στην ίδια πλευρά, σε μια καταδίκη που προϋποθέτει κάτι σαν μια επιτομή της ελληνικής σοφίας.

Και αν η Μήλος υποτάχθηκε, η Αθήνα η ίδια έφτασε τελικά και εκείνη στην καταστροφή. Οι Μήλιοι, για το δικό τους συμφέρον, έπρεπε να υποχωρήσουν· αυτό όμως δεν σημαίνει πως η Αθήνα μπορούσε να κάνει αυτή την πολιτική χωρίς να τιμωρηθεί. Γιατί περιέκλειε έναν κίνδυνο, που η μεγάλη απόστασή του από την άμεση επιχείρηση δεν τον έκανε λιγότερο πραγματικό. Αυτός ο κίνδυνος μνημονεύεται στον διάλογο· και τρεις φορές βλέπουμε κάτι σαν μια πόρτα ανοιχτή σε ένα μοιραίο μέλλον. Οι Μήλιοι, όπως οι Λακεδαιμόνιοι του βιβλίου Δ', εκστομίζουν την υπόθεση της αντιστροφής των πραγμάτων για την Αθήνα: *σφαλέντες αν*· μια δεύτερη φορά, στην παράγραφο 98, υποστηρίζουν ότι η λογική του αθηναϊκού σκεπτικού θα οδηγήσει σ' ένα σημείο στο οποίο η Αθήνα θα βρίσκει παντού εχθρούς· μια τελευταία φορά υποβάλλουν την ιδέα της εμφάνισης ενός νέου Βρασίδα, που θα πήγαινε να επιτεθεί στην περιοχή της Αθήνας καθώς και στις περιοχές των συμμάχων της. Και τις τρεις φορές οι Αθηναίοι, παρόλο που τον δέχονται με ανοιχτή καρδιά, ομολογούν την ύπαρξη ενός κινδύνου: την πρώτη φορά δεν συζητούν παρά μόνο για τη σοβαρότητα της αντιστροφής· τη δεύτερη μόνο για τους πιο επίφοβους λαούς· την τελευταία απαντούν μόνο με μια απειλή. Αλλά οι τρεις αυτές ενδείξεις γίνονται πάρα πολύ σημαντικές εξαιτίας της θέσης τους αφού βρίσκονται κάθε φορά στο γύρισμα της συζήτησης: βρίσκονται ακριβώς στο τέλος αυτού που ονομάσαμε προεισαγωγικό μέρος, στο τέλος του πρώτου πολιτικού μέρους και στο τέλος του δεύτερου πολιτικού μέρους. Η πιο σημαντική ένδειξη είναι αυτή που βρίσκεται στο τέλος του πρώτου πολιτικού μέρους· στα άλλα δύο, η αντιστροφή της αθηναϊκής κατάστασης δεν αντιμετωπίζεται παρά ως υπόθεση που μένει ανερμήνευτη, ως αόριστο ενδεχόμενο· αντίθετα στην παράγραφο 98, συνδυάζεται με το ίδιο το σύστημα του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού. Οι κατακτήσεις της Αθήνας δεν μπορούν να σταματήσουν· ε, λοιπόν, οι εχθροί της δεν θα γίνονται περισσότεροι όσο θα πληθαίνουν και οι κατακτήσεις της; Είναι ακριβώς ό,τι συνέβη, ότι θα συνέβαινε αναγκαστικά. Η Μήλος μπορεί λοιπόν να δείχνεται απερίσκεπτη με τη χιμαιρική αντίστασή της· τούτο όμως δεν

δικαιώνει την Αθήνα, ούτε καν πολιτικά· έτσι όπως υπακούει τυφλά στην αρχή μιας δράσης, οι εφαρμογές της οποίας είναι συζητήσιμες, διακινδυνεύει, άσκοπα ίσως, το μέλλον. Και ο Θουκυδίδης υποβάλλει έτσι την ιδέα ότι ο απάνθρωπος ιμπεριαλισμός που περιγράφουν οι Αθηναίοι έφερνε μέσα του ένα σπέρμα θανάτου. Εάν στ' αλήθεια η αυτοκρατορία χρειάζεται μια συνεχή επίδειξη δύναμης για να διατηρεί την υποταγή των υπηκόων, και εάν αυτή η συνεχής επίδειξη δύναμης αυξάνει αδιάκοπα τον αριθμό των εχθρών της, τότε το φάρμακο που χρησιμοποιείται, άλλο δεν κάνει παρά να ερεθίζει το κακό και προκαλώντας εχθρότητες ολοένα εντονότερες και περισσότερες, να κάνει όλο και πιο απαραίτητη την απόδειξη της δύναμης και συγχρόνως όλο και πιο επικίνδυνη.

Επειδή στον διάλογο που μας απασχολεί, δεν υπάρχει μόνο μια ρήξη στη συμπάθεια του Θουκυδίδη για τον ιμπεριαλισμό, υπάρχει και μια διαφορετική πολιτική κρίση: από τη μια πλευρά ο ιμπεριαλισμός δεν δικαιολογείται πια πάρα εν ονόματι ενός νόμου που λειτουργεί έτσι ώστε τα ίδια τα σφάλματά του και οι καταχρήσεις του να συνδέονται άμεσα με τη λογική της ανάπτυξής του· από την άλλη πλευρά, κινδυνεύει ακόμα και να καταδικαστεί στην πράξη, εάν αληθεύει ότι στον ορίζοντα αυτής της σταθερής προόδου διαφαίνεται ο κίνδυνος της καταστροφής. Άλλωστε οι δύο όροι αυτής της καταδίκης επικαλύπτονται, εφόσον ο τυφλός χαρακτήρας των αθηναϊκών ενεργειών μπορεί να δημιουργήσει κάποια μέρα μια ολέθρια ανισορροπία ανάμεσα στην αύξηση της δύναμης και την αύξηση της αντιδημοτικότητας, και να θέσει έτσι την Αθήνα στο έλεος της απερισκεψίας της. Ωστε όχι μόνο στον συγκινησιακό τομέα, αλλά και στις διάφορες βαθμίδες της πολιτικής ανάλυσης, η στάση του Θουκυδίδη διακρίνεται εδώ εξαιτίας της εξαιρετικής αυστηρότητάς της. Η οποία μπορεί να αντιστοιχεί σε μια αντικειμενική διαφορά· και είναι αρκετά εμφανές ότι επιδιώκει ο ίδιος να υποβάλει την ιδέα της ύπαρξης μιας διαφοράς ανάμεσα στις διάφορες φάσεις του ιμπεριαλισμού.

Στον καιρό των προγόνων και στον καιρό του Περικλή, ο ιμπεριαλισμός εμπνεόταν σε μεγάλο βαθμό από ένα ιδανικό. Ο Περικλής ή οι Αθηναίοι του βιβλίου Α' μπορούσαν να έχουν πλήρη συνείδηση για τις συνθήκες του ιμπεριαλισμού, την αντιδημοτικότητά του και κατά συνέπεια τον δεσποτισμό που συνεπαγόταν· αλλά είχαν άλλο τόσο μια ακτινοβόλα ιδέα του μεγαλείου και της παράδοσης της Αθήνας· είχαν άλλο τόσο τον σεβασμό της δικαιοσύνης και της μετριοπάθειας. Προς αυτά κατευθυνόταν η συμπάθεια του Θουκυδίδη. Αυτή η έννοια της ανεξαρτησίας που ανήκει στους Μηλίους,

χαρακτήριζε και τον Περικλή· αυτή η δικαιοσύνη που επικαλούνται, είναι εκείνη που υποστήριζαν οι Αθηναίοι του βιβλίου Α΄· αυτή η ανδρεία, τέλος, υπήρξε το πιο αυθεντικό γνώρισμα της πόλης που αντιστάθηκε στους Μήδους. Όλα όσα είχε λατρέψει ο Θουκυδίδης σ' αυτές τις αρετές, καθιστούν την πολιτική αυτή απεχθή όταν τα διαγράφει και δεν επικαλείται πια παρά τη δίψα για τα περισσότερα και την υποτιθέμενη διασφάλιση της κυριαρχίας της. Επιπλέον, στην ίδια την ανάλυση των αναγκών που την προσδιορίζουν, η Αθήνα δεν είχε ποτέ παραδεχθεί έναν κανόνα τόσο απόλυτο, ούτε με τέτοιες δυνατότητες για περιοριστές εφαρμογές. Ποτέ δεν είχε τεθεί θέμα η Αθήνα να τραβάει μπροστά με κλειστά τα μάτια, όπως το κάνει τώρα. Γι' αυτό και δεν υπήρχε κανένα στοιχείο στον νόμο της ανάπτυξης που θα επέτρεπε να προβλεφθεί η πτώση. Μόνο όταν εγκαθίσταται αυτή η αντίληψη μιας κίνησης που προχωρεί με σχεδόν μηχανικό τρόπο, εμφανίζεται μαζί της και η ιδέα του πεπρωμένου, που με τη σειρά του απειλεί να σημάνει το τέλος της.

Ωστε η κρίση του Θουκυδίδη αναφέρεται σε μια μορφή του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού που δεν είναι πια παρά η γελοιογραφία του εαυτού του· και η ανάλυση του, μαζί με εκείνη του βιβλίου Α΄, αποτελεί ένα δίπτυχο· ανάμεσα στα δύο συστατικά στοιχεία του διπτύχου θα πρέπει να υποθέσουμε την ύπαρξη της εξέλιξης που οικτρίζει στο Β΄. 65. Μπορούμε όμως, επίσης, να πούμε ότι, εάν ο Θουκυδίδης σκόπιμα εφαρμόζει αυτή την ανάλυση σε μια περίοδο του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού όπου το ιδανικό έχει εκπέσει και όπου η κυριαρχία, έχοντας εκτραπεί από το νόημά της, πολλαπλασιάζει τα σφάλματα, η ανάλυση αυτή προχωρεί συγχρόνως στο ύστατο βάθος του ιμπεριαλισμού, σε ό,τι απομένει όταν αφαιρεθούν τα στοιχεία εκείνα που συνέβαλλαν στην αποδοχή του, αλλά δεν συμμετείχαν στην ολοκλήρωσή του, σε ό,τι επιτέλους κινδυνεύει να είναι ή τείνει να είναι ο οποιοσδήποτε ιμπεριαλισμός. Τότε, αυτό που απομένει είναι η επιθυμία για τα περισσότερα και οι αναπόφευκτοι όροι της κατάκτησης: και είναι αυτό ακριβώς που θα βρούμε σε όλους τους ιμπεριαλισμούς, με όποια μορφή και αν εμφανίζονται.

Αν είναι αλήθεια ότι ο διάλογος των Αθηναίων και των Μηλίων, παρόλο που αναφέρεται σε μια περίοδο που δεν είναι πλέον όμοια με την αρχική, αναφέρεται επίσης και στην πιο απογυμνωμένη υπόσταση του ιμπεριαλισμού, θα πρέπει ίσως να αποδώσουμε σ' αυτή την περίπτωση ένα μέρος του υπερβολικά σκληρού ρεαλισμού των Αθηναίων. Η επιχειρηματολογία τους δεν είναι πολύ αληθοφανής γιατί προσβάλλει

ανώφελα, γιατί αμαυρώνει μια πολιτική που θα μπορούσε να έχει και άλλες δικαιολογίες: όμως, αυτά είναι τα εργαλεία του Θουκυδίδη, που τα χρησιμοποιεί για να ξεκαθαρίσει την κρίση του. Τα λόγια τους δεν επιδιώκουν καθόλου να τους δικαιολογήσουν, ούτε καν να τους περιγράψουν επαρκώς: προορίζονται μάλλον για να ανασκάψουν-πέρα από τους Αθηναίους του 416- κατά βάθος τον ιμπεριαλισμό, με τον επίμονο σκοπό να εξηγήσουν τον βασικό μηχανισμό του· ο διάλογος δεν είναι πιο απαισιόδοξος, κατά κάποια έννοια, παρά μόνο επειδή προχωρεί πιο πέρα, μέχρι τον χώρο της φιλοσοφικής ανάλυσης.¹¹³

Ο Θουκυδίδης δεν θεωρεί ότι η εξωτερική πολιτική μόνο των Αθηναίων στηρίζεται καθαρά σε αυτό που τους συμφέρει και τους είναι πρόσφορο, αλλά ότι έτσι συμπεριφέρονται όλα τα κράτη. Όταν πραγματεύεται τις σχέσεις μεταξύ κρατών και ζητήματα δημόσιας πολιτικής που αφορούν τέτοιες σχέσεις, ο Θουκυδίδης δεν κάνει τέτοιες ηθικές κρίσεις. Φυσικά, τα πρόσωπα που παρουσιάζει κάνουν ηθικές κρίσεις, αλλά όταν καταγράφει επικλήσεις στη «δικαιοσύνη», τις εμφανίζει συνήθως να προέρχονται, σίγουρα σχεδιασμένα, από ανθρώπους οι οποίοι ανήκουν στην πλευρά αυτών που χάνουν σε διπλωματικές επαφές (οι Αθηναίοι το 420), στον πόλεμο (οι Κορίνθιοι το 435), σε διάλογο (ο Κλέων έναντι του Διόδοτου, αφού τη δικαιοσύνη επικαλείται ο Κλέων και όχι ο Διόδοτος) ή στον πόλεμο και στον διάλογο (οι Κορίνθιοι το 433, οι Πλαταιείς σε δύο διαφορετικές περιπτώσεις και οι Μήλιοι).¹¹⁴

¹¹³ Romilly (2004): 395-400

¹¹⁴ De Ste Croix (2005): 42,44

11) Ρητορική και Διάλογος

Έχει χαρακτηριστεί ότι ο διάλογος έχει χαρακτήρα σοφιστικό. Ο Διάλογος όχι μόνο δεν είναι σοφιστικός αλλά είναι ωμά ειλικρινής από μέρους των Αθηναίων και συχνά αφελής από μέρους των Μηλίων, λογοτεχνικά δε είναι συναρπαστικός. Το σόφισμα είναι κατ' εξοχήν τεχνητή κατασκευή του λόγου, με σκοπό να παρουσιάσει έναν εσφαλμένο συλλογισμό ως δήθεν ορθό. Π.χ. το σόφισμα: «τον ήσσονα λόγον κρείττονα ποιεί», ενώ εδώ, αντιθέτως, κυριαρχεί σκληρή ειλικρίνεια από τη μια πλευρά και πείσμων αντίσταση, ανάμεικτη με αφέλεια, από την άλλη. Εντούτοις, οι Αθηναίοι δείχνουν κάποια σοφιστική διάθεση όταν δηλώνουν στους Μηλίους ότι η έχθρα τους ωφελεί την Αθήνα περισσότερο από τη φιλία τους.¹¹⁵

Την εποχή που η αθηναϊκή ηγεμονία δικαιολογούσε την ωμή εφαρμογή της πολιτικής της με την αναγωγή της στην συμπεριφορά της ανθρώπινης φύσης, που επιβάλλει την κυριαρχία του ισχυρότερου πάνω στον ασθενέστερο, ορισμένοι σοφιστικοί κύκλοι υποστήριζαν μία θεωρία της δύναμης, που επεξεργασμένη στις κοινωνικοπολιτικές της λεπτομέρειες έπαιρνε τον χαρακτήρα μιας νέας βιοθεωρίας. Όταν ο Γοργίας, π.χ. στο *Ελένης Εγκώμιον* 6, τονίζει ότι είναι φυσικό να εξουσιάζει ο ισχυρότερος τον ασθενέστερο, ενώ ο Καλλικλής στον *Γοργία* του Πλάτωνα θεωρεί δίκαιο τη φυσική αυτή αρχή και ο Θρασύμαχος στην *Πολιτεία* ορίζει ως δίκαιο 'το του κρείττονος συμφέρον', τότε η ιδεολογική γειτνίαση με τα λόγια των Αθηναίων πρέσβων στη Μήλο προκαλεί το εύλογο ερώτημα μήπως η πρακτική της αθηναϊκής εξωτερικής πολιτικής αποτελεί απλώς εφαρμογή μιας νέας ηθικής των σοφιστικών κύκλων. Πολύ σωστά η Romilly έχει υποστηρίξει στο μνημειώδες έργο της για την ουσία και το περιεχόμενο του αθηναϊκού ηγεμονισμού ότι δεν είναι οι σοφιστές αυτοί που καινοτομούν, προβάλλοντας μία νέα ωμή διάσταση στις διεθνείς σχέσεις της αθηναϊκής δημοκρατίας, αλλά αυτοί απλώς θεωρητικοποιούν μια πρακτική, που εφαρμόζει η Αθήνα στην εξωτερική της πολιτική, βασιζόμενη στη διαπιστωμένη γενικά φυσική αρχή της κυριαρχίας του ισχυρότερου πάνω στον ασθενέστερο. Οι σοφιστές δηλαδή απλώς επεξεργάστηκαν θεωρητικά αυτή την πολιτική, επενδύοντάς την με το κύρος μιας θεωρίας που πρέπει δεοντολογικά να χρησιμεύσει ως όργανο εξουσιαστικής πολιτικής.¹¹⁶

¹¹⁵ Βλάχος (1994): 109-110

¹¹⁶ Κωνσταντινόπουλος (2009): 42-43

Αυτό που έχει, λοιπόν, εντυπωσιάσει τους σύγχρονους αναγνώστες περισσότερο δυσμενώς κι έχει τους πιο δυνατούς σοφιστικούς υπαινιγμούς είναι η επιμονή των Αθηναίων ότι ο δυνατός αναμφίβολα εξουσιάζει τον αδύναμο. Αυτό αναλυτικά φανερώνεται σε δύο εμφατικά και προσεκτικά αποσπάσματα. Αρχικά, στο 5.89 οι Αθηναίοι διαβεβαιώνουν ότι τα ζητήματα δικαιοσύνης αποφασίζονται όταν ο καταναγκασμός από τη μία μεριά είναι ίσος. Οι Αθηναίοι βέβαια θεωρούν ότι το ζήτημα της δικαιοσύνης δεν εφαρμόζεται στη δική τους σχέση όχι περισσότερο από ότι στην σχέση ανάμεσα σε κύριο και δούλο στον πολιτικό νόμο. Το δεύτερο απόσπασμα 5.105.2 είναι η απάντηση των Αθηναίων στην προσπάθεια των Μηλίων να επιστρατεύσουν τη θεϊκή βοήθεια. Υποστηρίζουν ότι οι θεοί ίσως αποκαταστήσουν την ισορροπία της τύχης γιατί είναι η ‘πληγωμένη’ πλευρά, «άνθρωποι των θρησκευτικών ηθικών αναστολών που αντιμετωπίζουν τους άδικους επιτιθέμενους».¹¹⁷

Από τα παλιά χρόνια και ως τις μέρες μας μια βαριά κατηγορία βαρύνει τη Σοφιστική, ότι καλλιέργησε τον σχετικισμό, την αμφιβολία, τον σκεπτικισμό, ότι καλλιέργησε μια ρητορική του λόγου χωρίς ηθική θεμελίωση, ότι πρόσφερε κακοπαιδεία και δημιούργησε ανθρώπους ικανούς για κάθε είδους άδικο λόγο και άδικη πράξη. Ότι τελικά η Σοφιστική είναι υπεύθυνη για ηθική κατάπτωση και μαρασμό, για άκρατο ατομικισμό, για συμπτώματα όπως τυχοδιώκτες πολιτικοί τύπου Αλκιβιάδη και κυνικοί διαπραγματευτές, όπως αυτοί που είδαμε στη Μήλο να ποδοπατούν κάθε έννοια δικαιοσύνης. Ειδικότερα, λοιπόν, έχει υποστηριχτεί ότι ο διάλογος Μηλίων-Αθηναίων είναι σοφιστικός στη δομή και στο περιεχόμενό του. Η μομφή κατά των Σοφιστών άρχισε από τα χρόνια του Πλάτωνα. Εκείνος υπήρξε ο πρώτος αρχιτέκτονας μιας λίγο πιο πολύ συνειδητής διαβολής. Η σύγχρονη έρευνα τείνει να δικαιώσει τους Σοφιστές και να τους αναγνωρίσει αντίστροφα, ότι πραγματοποίησαν για την εποχή τους ένα Διαφωτισμό. Και πολλοί ερευνητές, με βάση τα αποσπάσματα που σώζονται από τα κείμενα των Σοφιστών και άλλων προσωκρατικών στοχαστών, μιλούν για Ελληνικό Διαφωτισμό. Ποια σχέση έχουν, λοιπόν, οι Σοφιστές με τον πολιτικό κυνισμό που επικράτησε στην Αθήνα; Κανένα σήμερα επιχείρημα δεν έμεινε στους κατηγορούς. Δεν τους βοηθούν ούτε οι χρονολογίες ούτε τα κείμενα ούτε η ανάλυση των θεσμών. Τυχόν εμμονή στην κατηγορία είναι άγνοια ή συκοφαντία. Η ετυμολογία της επιστήμης δικαίωσε τους

¹¹⁷ Bosworth (1993): 39-40

Σοφιστές. Αυτοί αντιπροσωπεύουν τον ελληνικό ανθρωπισμό. Δεν είναι, λοιπόν, οι Σοφιστές αυτοί οι κακοί δάσκαλοι που δίδαξαν στους Αθηναίους την περιφρόνηση προς τη δικαιοσύνη και την ελευθερία των άλλων, όπως τους είδαμε να συμπεριφέρονται στην περίπτωση της Μήλου. Η ευθύνη βαραίνει τους θεσμούς της Αθήνας.¹¹⁸

Με κανένα τρόπο, λοιπόν, δεν επιτρέπεται να ειπωθεί πως ο Θουκυδίδης επιδιώκει να απεικονίσει τη μια ή την άλλη διδασκαλία των σοφιστών. Ας προσθέσουμε ότι μια τέτοια ταύτιση θα ήταν από μόνη της πιο εκπληκτική, δεδομένου ότι η σοφιστική φαίνεται πως βρισκόταν στην τιμητική θέση σε κύκλους που εχθρεύονταν τη δημοκρατία και κατά συνέπεια τον ιμπεριαλισμό. Ενδέχεται, λοιπόν, ο διάλογος του Θουκυδίδη να οφείλει στους σοφιστές τον απόλυτο, αφηρημένο και σχεδόν μεταφυσικό χαρακτήρα των διατυπώσεών του, αλλά το πνεύμα που εκφράζει οφείλεται αποκλειστικά στο εξεταζόμενο υλικό· και το πνεύμα αυτό εμφανίζεται τόσο πιο ουσιαστικά όσο η ανάλυση προχωρεί σε βάθος.¹¹⁹

Υπάρχουν πολλά επίπεδα συζήτησης στο διάλογο, το καθένα με διαφορετική επιστημολογική εισαγωγή. Το πρώτο επίπεδο αφορά τον τύπο των διαπραγματεύσεων που έλαβαν χώρα ανάμεσα στους Μηλίους και τους Αθηναίους· αυτό οδηγεί στη συμφωνία υπέρ της επίσημης διαμάχης. Η απόδειξη για την αντιμετώπιση του Διαλόγου των Μηλίων ως μια κλασική λογομαχία ή συζήτηση είναι σαφής μέσα στο κείμενο του Θουκυδίδη. Σύμφωνα με τον ολιγαρχικό πολιτικό τους χαρακτήρα, αρχικά προερχόμενο από τη Σπάρτη, τη μητρόπολή τους, οι Μήλιοι δεν κάλεσαν τους Αθηναίους αντιπροσώπους να μιλήσουν μπροστά στο λαό, αλλά τους ζήτησαν να κάνουν τη δήλωση γι' αυτό το οποίο είχαν έρθει μπροστά στο κυβερνών σώμα και στους λίγους ολιγαρχικούς. Οι Αθηναίοι έθεσαν μια καλή όψη σ' αυτή την επιλογή με το να την αντιμετωπίσουν ως μια προτίμηση για σοβαρό επιχείρημα αντί για τη σειρά των λόγων της δημοφιλούς ρητορικής με την οποία οι μάζες ίσως οδηγηθούν σε λάθος κατεύθυνση· αυτοί προτείνουν ότι οι Μήλιοι 'πρέπει αντ' αυτού να μας διακόπτουν κάθε φορά που λέμε κατά φλεγόμενο και να το αντιμετωπίζουν πριν προχωρήσουμε στο επόμενο θέμα'. Οι Αθηναίοι προτείνουν για κάθε θέμα φιλοσοφική συζήτηση σχετικά με αμφιλεγόμενα ζητήματα αντί για δημοφιλή ρητορική.

¹¹⁸ Βώρος (2001): 20-21,23

¹¹⁹ Romilly (2004): 407,410

Το είδος του επιχειρήματος που συνελήφθη δεν είναι επίσης αυτό που οι Έλληνες (και ο Αριστοτέλης) θα αποκαλούσαν αποδεικτικό συλλογισμό (συμπερασματικό, αυταπόδεικτο, απαραίτητο). Θεωρείται ότι το δείγμα τέτοιου συλλογισμού τους ήταν γεωμετρικό συμπέρασμα, το οποίο ήδη έχει καταφέρει σημαντικά αποτελέσματα στο τέλος του πέμπτου αιώνα π.Χ. Απόδειξη αποτελεί η δήλωση των Μηλίων ότι οι αντίπαλοι 'πρέπει να τους επιτρέπεται να χρησιμοποιούν και να επωφελούνται από επιχειρήματα που υπολείπονται μαθηματικής ακρίβειας'. Από τότε που οι ζωές τους βασίζονται στην πειστικότητά τους, θέλουν να δημιουργήσουν επιχειρήματα που δεν μπορούν αυστηρά να αποδείξουν αλλά ενάντια σε αποτελεσματικά αντί- επιχειρήματα ίσως να μην δημιουργήθηκαν.

Και οι δύο πλευρές ξεκάθαρα έχουν στο νου τους κάποιο είδος μη αναγκασμένης επίσημης λογομαχίας ενώπιον ενός κριτή και ενός κοινού. Για να χρησιμοποιήσουμε την ορολογία του Αριστοτέλη, βρισκόμαστε στον χώρο της 'διαλεκτικής', που το θεώρησε κατάλληλο για πολιτική έρευνα, στο πλαίσιο των εύλογων απόψεων σχετικά με δυνητικές ή 'πιθανές' αλήθειες. Εδώ διαλεκτικά συμπεράσματα 'πρέπει να ξεκινήσουν από προϋποθέσεις που προστάζουν μια γενική συγκατάθεση αντί για καθολικές ή απαραίτητες αλήθειες' (Αριστοτέλης).

Αυτή η σύμβαση στη γοητεία ενός διαλεκτικού τρόπου πολιτικής συζήτησης προκύπτει στο πλαίσιο της πρακτικής λογικής, όπου επιχειρήματα ξεκινούν από λογικές υποθέσεις, όπου αυστηρά επιχειρήματα δεν είναι συχνά κατάλληλα, όπου τα καλύτερα επιχειρήματα δεν αξιώνουν αποτελεσματική βεβαιότητα. Αλλά αυτό το πλαίσιο δεν είναι εντελώς 'δια-λογικό'. Ούτε η σύμβαση επεκτείνεται σ' ένα δεύτερο επίπεδο επιχειρήματος σχετικά με το θέμα της συζήτησης. Η πρόταση των Αθηναίων να συζητήσουν μόνο θέματα ιδιοτέλειας περιγράφεται χωρίς αντίρρηση όντας ίσα που σύμφωνο με την προσδοκία για μια λογική ανταλλαγή απόψεων σε μια ήρεμη ατμόσφαιρα. Οι Μήλιοι βλέπουν την εισβολή των Αθηναίων στο νησί τους ως μία παρούσα απειλή για να κάνουν πόλεμο εναντίον τους, με την απόδειξη ότι έχουν έρθει 'προετοιμασμένοι να κρίνουν το επιχείρημα οι ίδιοι'. Οι Αθηναίοι δεν αρνούνται αυτό το εξαναγκαστικό στοιχείο. Μια παρόμοια απάντηση προκύπτει αργότερα (5.90), όταν οι Μήλιοι σημειώνουν ότι οι Αθηναίοι τους ανάγκασαν να αφήσουν τη δικαιοσύνη έξω από την αιτιολόγηση και να περιορίσουν τον εαυτό τους στην ιδιοτέλεια, αμέσως μετά που οι Αθηναίοι

διαβεβαίωσαν ότι για ‘πρακτικούς ανθρώπους, η προϋπόθεση της δικαιοσύνης εξαρτάται από την ισότητα της δύναμης για επιβολή’. Προφανώς, ο Θουκυδίδης σκέφτεται όπως οι στοχαστές της σύγχρονης επιχειρηματολογίας, οι οποίοι θα θεωρούσαν αυτή την συμπεριφορά ‘παράλογη’ σε μια τέτοια διαλεκτική κατάσταση.¹²⁰

¹²⁰ Hayward, Alker (1988): 806-808

12) Ηθική θεωρία του Διαλόγου

Εάν αναλογιστεί κανείς τη φύση των σχέσεων που προκύπτουν ανάμεσα σε δύο πόλεις ύστερα από στρατιωτικές επιχειρήσεις, είναι προφανές ότι οι σχέσεις αυτές θα βασίζονται αποκλειστικά στη δύναμη. Είναι λοιπόν καθόλα νόμιμο η ανάλυση μιας δραστηκής εξωτερικής πολιτικής να καταλήγει, όπως στην περίπτωση αυτή, σε μια θεωρία που θα αναφέρεται στη δύναμη και θα την αντιμετωπίζει ως φυσικό κίνητρο των ανθρώπινων σχέσεων. Στον διάλογο των Αθηναίων και των Μηλίων, η ιδέα της δύναμης υψώνεται στο επίπεδο μιας κοσμοθεωρίας και μιας θεωρίας της ηθικής.

Η βασική αρχή έχει τεθεί στην παράγραφο 89: οι Αθηναίοι παραμερίζουν κάθε επιχειρηματολογία θεμελιωμένη στη δικαιοσύνη· αυτή δεν επεμβαίνει, λένε, όταν ένας ισχυρός βρίσκεται απέναντι σε έναν ανίσχυρο, αλλά μόνο όταν οι δύο αντίπαλοι βρίσκονται κάτω από ίση πίεση· όταν, αντίθετα, υπάρχει ένας ισχυρός και ένας ανίσχυρος, οι σχέσεις τους καθορίζονται από τις πρακτικές πιθανότητες. Αυτή είναι η βασική θέση της επιχειρηματολογίας των Αθηναίων: οι υπήκοοί τους γνωρίζουν ότι όταν δεν κατακτούν, είναι μόνο επειδή δεν έχουν αρκετή δύναμη· οι Μήλιοι οφείλουν να υποκύψουν στους πιο ισχυρούς· τίποτα δεν μπορεί να εμποδίσει στην εγκατάσταση της κυριαρχίας των πιο ισχυρών· στο τελευταίο αυτό σημείο, η θεωρία των Αθηναίων συναντιέται με τον πραγματισμό της ελληνικής σοφίας· την υπερβαίνει όταν οι Μήλιοι προβάλλουν, μεταξύ άλλων, την προσφυγή και την πρόνοια. Οι Αθηναίοι όχι μόνο της αρνούνται κάθε πραγματική υπόσταση, αλλά με τον τρόπο που εκφράζονται, παραπέμπουν καθετί θρησκευτικό στην περιοχή των δοξασιών· το μόνο που μπορεί κάποιος να γνωρίζει, είναι η ανθρώπινη πράξη· και εφόσον αυτή διέπεται από το νόμο της δύναμης, μπορεί κάποιος να συναγάγει, κατά τη γνώμη τους, ότι και οι ίδιοι οι θεοί υποκύπτουν μπροστά της. Ωστε η απιστία τους δεν είναι παρά μία από τις όψεις του νόμου που έθεσαν εξ αρχής, και τον οποίο τώρα εκφράζουν με ακόμα μεγαλύτερη επιμονή. Στον διάλογο δεν υπάρχει καμία πλέον θέση για την πολυτέλεια της δικαιοσύνης που πρόβαλλαν ως ισχυρισμό οι Αθηναίοι του βιβλίου Α', και η επιδίωξη είναι να ερμηνευθούν στο ακέραιο οι σχέσεις μεταξύ των ανθρώπων. Ο Θουκυδίδης ασχολείται μόνο με τη συμπεριφορά των ανθρώπων: οι Αθηναίοι του δεν χρειάζονται την ενθάρρυνση ενός συστήματος, δεν ερευνούν αν η πράξη τους είναι νόμιμη· η πράξη είναι αναγκαστικά νόμιμη εφόσον συμβαδίζει με τη γενική πρακτική. Είναι λοιπόν πολύ πιο

ρεαλιστές από τους φιλοσόφους, όντας συγχρόνως και λιγότερο επαναστατικοί στη σκέψη.¹²¹

Οι ιδέες που παρουσιάζει ο Θουκυδίδης βρίσκονται σε απευθείας συνάρτηση με τις πολιτικές πραγματικότητες που αναλύει. Πολύ περισσότερο, μπορούμε να αναρωτηθούμε και κατά πόσον οι ίδιες αυτές πραγματικότητες δεν ήταν η αιτία που μπόρεσαν να γεννηθούν, γενικά και ανεξάρτητα από τον Θουκυδίδη, αυτές οι ιδέες. Έτσι θα μπορούσε να εξηγηθεί η δυναμική αντίφαση να πράττουν οι μεν όπως σκέπτονται οι δε. Ο Nestle επιμένει στο γεγονός ότι ο *δήμος* που καταδικάζει τους ανθρώπους με τις νέες ιδέες, εφαρμόζει εντούτοις περισσότερο από τον καθένα τις θεωρίες τους: σ' αυτές θεμελιώνεται η έννοια της πόλης που ενεργεί σαν τύραννος (*πόλις τύραννος*, η συμπεριφορά των συκοφαντών, η τιμωρία της Μυτιλήνης, η εκστρατεία της Σικελίας και πάνω απ' όλα η άλωση της Μήλου). Όμως παρουσιασμένη κατ' αυτό τον τρόπο, η απόφαση μοιάζει παράλογη. Αυτό που πρέπει να ειπωθεί είναι το αντίθετο: η αθηναϊκή πολιτική δεν εφαρμόζει τις ιδέες αυτές, αλλά τις εμπνέει. Και δεν είναι οι φιλόσοφοι που τις υπέβαλαν στον Θουκυδίδη, αλλά τόσο οι φιλόσοφοι όσο και εκείνος παρέλαβαν αυτές τις ιδέες από τα γεγονότα και πρώτα απ' όλα από το κεντρικό γεγονός, από τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό. Οι ιδέες της τυραννίδας και της κυριαρχίας φαίνεται πράγματι να παίζουν έναν σπουδαιότατο ρόλο στη δημιουργία του υλισμού. Η τυραννίδα και η κυριαρχία δίνουν το παράδειγμα της δύναμης που θριαμβεύει και μένει ατιμώρητη: συνιστούν έτσι έναν πειρασμό και μαζί ένα επιχείρημα.¹²²

Η λογική των Αθηναίων, λογική της δύναμης, του κυνισμού, της αλαζονείας, ενισχυμένη και από την 'κακοδαιμονία του πολέμου' βρίσκει επιχειρηματολογία για καταπάτηση της δικαιοσύνης, φέρεται ανενδοίαστα και απροσχημάτιστα προς αυτοδικαίωση και αυτοκαταστροφή. Αυτή είναι η αναγκαιότητα της δύναμης: φέρεται προς την αλαζονεία, την αδικία, την καταστροφή. Αυτή είναι η αναγκαιότητα των πραγμάτων· επεκτατισμός ασταμάτητος, αδηφαγία χωρίς ηθικούς φραγμούς, αποθέωση του κυνισμού, ώσπου φτάνει μπροστά σε κάποιο γκρεμό, όπως στη Μήλο ή τη Σικελία.¹²³

¹²¹ Romilly (2004): 401-403

¹²² Romilly (2004): 408

¹²³ Βώρος (2001): 19

Οι αντιρρήσεις που προβάλλουν οι Μήλιοι εναντίον αυτού του συστήματος βγαίνουν μέσα από την πραγματικότητα. Γιατί δεν υπερασπίζονται τη δικαιοσύνη ως αυταξία - αυτό δεν θα μπορούσε να αγγίξει την Αθήνα· προσπαθούν να δείξουν τα οφέλη που μπορεί να συνοδεύσουν τη δικαιοσύνη και τη μετριοπάθεια: σε περίπτωση αποτυχίας, λένε, είναι καλό να έχουν δείξει στους άλλους πώς να μην υπερβαίνουν τα δικαιώματά τους· ή η αποτυχία παραμονεύει τον ισχυρό όταν οι άλλοι ενώνονται εναντίον του. Η απάντηση των Μηλίων δεν ακούγεται σαν επιχείρημα φιλοσοφικής σχολής αλλά κυρίως σαν δήλωση μιας επικείμενης πραγματικότητας.

Ο Barker, νομίζοντας πως ο Θουκυδίδης αναπαράγει τις αναλύσεις των σοφιστών, γράφει ότι σε αποσπάσματα όπως ο διάλογος των Αθηναίων και των Μηλίων, ο Θουκυδίδης εκφράζει χωρίς αμφιβολία τις εκτιμήσεις των ολιγαρχικών κύκλων, για την εξουσία της δημοκρατίας στην Αθήνα και της Αθήνας στην αυτοκρατορία. Δεν κάνει τίποτα από αυτά· δείχνει τους Αθηναίους έτσι όπως έχουν παρασυρθεί από μια γενική αρχή που η ίδια η αυτοκρατορία τους συνεπάγεται· και δεν είναι διόλου σαφές ότι προβαίνει στην έκθεση της ηθικής θεωρίας με την πρόθεση να επικρίνει τη στάση τους. Οι Αθηναίοι του έχουν συχνά δίκιο και ο Θουκυδίδης γνώριζε ότι η δικαιοσύνη δεν μπορούσε να λειτουργήσει αποτελεσματικά μεταξύ ενός ισχυρού και ενός ανίσχυρου. Ήξερε ότι γενικά δεν γίνεται λόγος για δικαιοσύνη παρά μόνο όταν η δύναμη δεν επαρκεί για τη δράση. Τέλος, αν ο ίδιος μπορεί να βρίσκει αξιόμημπη, αντιπαθητική, ακόμα και επικίνδυνη τέτοια υποταγή στην ανθρώπινη φύση και μια τόσο ολοκληρωτική παραδοχή των κανόνων αυτού του αμοραλισμού, εντούτοις, στον τομέα της πράξης τουλάχιστον, τα τελικά διδάγματα του αμοραλισμού είναι γενικά έγκυρα. Η γενική τοποθέτηση των Αθηναίων είναι επαναστατική, αλλά οι επιμέρους θέσεις τους αντιπροσωπεύουν ένα απόθεμα σοφίας που ο Θουκυδίδης υιοθετεί μαζί με όλους τους Έλληνες στοχαστές. Ωστε η γενική αρχή από την οποία απορρέουν οι θέσεις τους είναι κοινή με αυτήν της ελληνικής σοφίας. Οι Αθηναίοι είναι μόνο φοβερά λογικοί με τον εαυτό τους.

Και αν οι δύο πλευρές μένουν τελικά αμετακίνητες στις θέσεις τους, αυτό συμβαίνει επειδή πίσω από τις μορφές των Αθηναίων και των Μηλίων δεν αργούν να εμφανιστούν οι δύο αιώνιες μορφές της δικαιοσύνης και της δύναμης. Η σύγκρουση ανάμεσα στις δύο αρχές δεν έχει λύση, όπως βλέπει ο Θουκυδίδης· το ίδιο και η σύγκρουση ανάμεσα στους

δύο λαούς: τη λύση τη δίνουν μόνο οι καταστάσεις που δημιουργούν τα γεγονότα. Οι ηθικές θέσεις δεν χρησιμοποιούνται για να καταδικαστεί η πολιτική θέση, αλλά είναι η κατάληξη της αμεροληψίας του Θουκυδίδη απέναντι στην πολιτική θέση και κατά συνέπεια η επιβεβαίωσή της. Κι αν αυτή η βαθιά διείσδυση της νόησης που αυτομετατρέπεται σε αμεροληψία, φαίνεται πιο φυσικό να συμπίπτει με τη στιγμή που τα γεγονότα ανήκαν στο παρελθόν, αυτό το επεισόδιο, που ωθεί την αμεροληψία στα ύστατα όριά της, φαίνεται να φέρει περισσότερο από οποιοδήποτε άλλο την απόδειξη μιας παρόμοιας χρονολόγησης.¹²⁴

¹²⁴ Romilly (2004): 410-412

13) Η επιλογή του διαλόγου

Για το διάλογο σαν **λογοτεχνικό είδος**, υπάρχουν άφθονες αποδείξεις ότι η τέχνη της διαλεκτικής μελετιόταν τα χρόνια εκείνα εξίσου σοβαρά με τη ρητορική, και η κάπως τυπική διεξαγωγή της συζήτησης που μεταφέρει ο Θουκυδίδης, όπως και τα τυπικά επιχειρήματα των δημηγοριών του, φαίνεται πως εν μέρει τουλάχιστον απηχούν την πρακτική της εποχής. Είχε μεταφέρει προηγουμένως δύο σύντομους διαλόγους και, όπως ο Πλάτωνας μετά απ' αυτόν, αναμφίβολα εκτιμούσε το είδος αυτό, που προήλθε από τους διαλόγους της τραγωδίας, για τη ζωντάνια του.¹²⁵

Γιατί λοιπόν ο Θουκυδίδης υποδεικνύει στους Αθηναίους μία συζήτηση; Το ίδιο το γεγονός που δεν έχει εξωτερικά αποτελέσματα και δεν μπορεί να έχει, κάνει το γενικό πρόβλημα πίσω από την ειδική περίπτωση να ξεχωρίζει πιο ξεκάθαρα. Είναι η αναπόφευκτη σύγκρουση όχι μόνο για τα διαφοροποιημένα συμφέροντα, αλλά για τις αντίθετες πολιτικές φιλοσοφίες και τρόπον ζωής.

Η ανεξαρτησία της Μήλου αντιπροσωπεύει την τελευταία επιζώσα πόλη με αυτονομία στο Αιγαίο, το κέντρο της αθηναϊκής αυτοκρατορίας, και η κατάκτηση από την Αθήνα με κάποιο τρόπο συμβολίζει το ζενίθ και το σημείο καμπής της Αθηναϊκής υπεροχής. Είναι μια τυπική διάσταση του αθηναϊκού χαρακτήρα ότι ακόμα και σε αυτή την στιγμή της δύναμης και, όπως δείχνει η μεταχείριση των απρόθυμων νησιών αργότερα, της ανώτατης σκληρότητας, οι Αθηναίοι προσπαθούν όχι μόνο να κυριαρχήσουν αλλά να πείσουν. Όπως είναι κοινό με πολλούς κατακτητές, θέλουν οι υπήκοοί τους όχι μόνο να δεχτούν τη διακυβέρνησή τους, αλλά ακόμα και τη φιλοσοφία τους. Με τον δογματισμό των υποστηρικτών μιας νέας φιλοσοφίας, είναι σίγουροι για τη δική τους θέση και πεπεισμένοι ότι τα επιχειρήματά τους καθώς και οι στρατιωτικές τους δυνάμεις είναι ανώτερα από εκείνα των αντιπάλων.

Ένας από τους κύριους σκοπούς του Διαλόγου των Μηλίων είναι να καταστήσει ξεκάθαρο ότι και οι δύο πλευρές έχουν το δίκιο τους. Η δραματική του δύναμη αυξάνεται με την παρουσίαση των δύο αντιθέτων, αν και συμπληρωματικών, πολιτικών ιδανικών και συμπεριφορών. Ο αναγνώστης και ο 'θεατής' ίσως αναγνωρίσουν τον εαυτό τους σε οποιαδήποτε από τις δύο πλευρές και αναρωτηθούν τι θα έλεγαν ή τι θα έκαναν στην ίδια περίπτωση. Ή, ακόμα καλύτερα, ίσως αναγνωρίσει ότι η θέση που

¹²⁵ Finley (2004): 214

λαμβάνεται και από τις δύο πλευρές είναι εξίσου φυσική και δικαιολογημένη και ότι και τις δύο πρέπει να τις δούμε ότι εκφράζουν διαφορετικές όψεις του ίδιου ζητήματος. Αλλά, όπως στην Αττική τραγωδία και στην Απολογία του Πλάτωνα ή στο Γοργία, οποιεσδήποτε λέξεις και αν λέγονται από την κάθε πλευρά εμφανίζονται τραγικά μάταιες όταν διαβάζονται με τη γνώση ενός αδιάλλακτου και πικρού τέλους. Εάν ο Θουκυδίδης είχε τους Αθηναίους να αντικρούουν τους αντιπάλους με έναν λόγο με τον συνηθισμένο τρόπο, δεν θα είχαμε τη δραματική ένταση ενός ‘επαγγελματικού αγώνα’ στον οποίο οι Μήλιοι, παρόλο που υπερτερούσαν στο πεδίο μάχης της σκοπιμότητας, ξεσηκώνονταν ξανά και ξανά με νέες ενστάσεις ενάντια στην εντυπωσιακή δύναμη των φανερώς αδιάψευστων επιχειρημάτων των Αθηναίων. Στον Θουκυδίδη, λοιπόν, βλέπουμε ότι συμφωνεί με την αντίληψη των Αθηναίων για διαφωτισμένο ιμπεριαλισμό και πρακτική σκοπιμότητα. Αλλά το δικό του αριστοκρατικό υπόβαθρο τον βοηθάει να αναγνωρίσει στους Μηλίους τη δύναμη της παράδοσης και του χαρακτήρα αν όχι των επιχειρημάτων. Αντίθετα από τον σκεπτικισμό των συγχρόνων του αυτοί προσφέρουν ένα εντυπωσιακό παράδειγμα ότι οι άνθρωποι πολεμούν και ξεψυχούν όχι μόνο για τα συμφέροντά τους, αλλά για τα πιστεύω τους, τα ιδανικά τους, τις ελπίδες και ακόμα και τις ψευδαισθήσεις.

Ο διάλογος των Μηλίων παρουσιάζει τη συνηθισμένη συγκέντρωση λόγου και σκέψης του Θουκυδίδη. Αυτή η συγκέντρωση διαφέρει από τους διαλόγους του Ηροδότου και του Πλάτωνα, στους οποίους ακόμα και αν οι συζητήσεις έχουν βαθύ φιλοσοφικό νόημα μένουν πιο κοντά στην καθομιλουμένη της καθημερινής γλώσσας. Ο Διάλογος των Μηλίων φέρνει την ουσία της πολιτικής κατάστασης εντυπωσιακά μπροστά στα μάτια μας, αλλά όπως στους περισσότερους λόγους του Θουκυδίδη, αφήνει έξω τα ενδιαφέροντα επουσιώδη από μια πραγματική συζήτηση. Ο Θουκυδίδης δεν ενδιαφέρεται πολύ για τις συναισθηματικές και ηθικές πλευρές ενός γεγονότος του οποίου η απανθρωπιά σχημάτισε το υπόβαθρο για τις *Τρωάδες* του Ευριπίδη. Ο μεγάλος ενθουσιασμός και η αγανάκτηση που η περίπτωση των Μηλίων φαίνεται ότι έχει προκαλέσει μεταξύ των συγχρόνων, ήταν ένας ακόμα λόγος για τον ιστορικό να το παρουσιάσει ως ένα παράδειγμα της πραγματικότητας και της φιλοσοφίας της δύναμης σε περίοδο πολέμου, ως ένα θέμα όχι για ηθικά αισθήματα αλλά για ξεκάθαρη και αμερόληπτη κρίση.

Στην πρακτική ζωή, ο κύριος σκοπός μιας συζήτησης είναι να οδηγήσει σε συμβιβασμό. Ο Διάλογος των Μηλίων μάλλον υπογραμμίζει το ασυμβίβαστο των αντίθετων χαρακτήρων και φιλοσοφιών. Ο Θουκυδίδης κάνει και τις δύο πλευρές να δίνουν έμφαση στην προτίμησή τους για μια ειρηνική λύση· οι Αθηναίοι γιατί ως ευφείς ιμπεριαλιστές θέλουν να κυβερνήσουν μια ακέραιη πόλη από το να την κατακτήσουν και να την καταστρέψουν, οι Μήλιοι επειδή έχουν μερικές ψευδαισθήσεις σχετικά με τη μοίρα τους εάν δεν επιτευχθεί κανένας συμβιβασμός. Όμως, το τραγικό ζήτημα είναι ότι ούτε οι Αθηναίοι μπορούν να θυσιάσουν το κύρος τους ούτε οι Μήλιοι την ελευθερία τους χωρίς να σταματήσουν να είναι αυτοί που είναι.¹²⁶

¹²⁶ Wassermann (1947): 20-23

14) Η τραγικότητα του διαλόγου

Ο Θουκυδίδης μεταφέρει μια συνομιλία, που έγινε ακριβώς πριν αρχίσει η πολιορκία, ανάμεσα στους Αθηναίους πρέσβεις και τους άρχοντες του νησιού και αυτό, ο φοβερός Διάλογος των Μηλίων, είναι που από μόνο του χαρίζει την αθανασία σε μια κατά τα άλλα ξεχασμένη πράξη καταπίεσης.¹²⁷

Το σημαντικότερο γεγονός, λοιπόν, του καλοκαιριού του 416 είναι η Αθηναϊκή εκστρατεία εναντίον της Λακωνικής αποικίας της Μήλου, μίας από τις νήσους των Κυκλάδων. Τα γεγονότα που οδήγησαν στις δραματικές επιχειρήσεις της Αθήνας εναντίον του μικρού Δωρικού νησιού είναι συνοπτικά τα εξής: στην αρχή του Πελοποννησιακού πολέμου, η Μήλος και η Θήρα ήταν τα μόνα νησιά των Κυκλάδων εκτός της Δηλιακής Συμμαχίας. Αργότερα η Μήλος συνεισέφερε δύο φορές στα πολεμικά κονδύλια της Σπάρτης. Το 426 η Αθήνα υπό τον στρατηγό Νικία έκανε μια ανεπιτυχή προσπάθεια να την υποτάξει. Από μια άλλη επιγραφή μαθαίνουμε ότι αργότερα, πιθανόν το 425, οι Αθηναίοι επέβαλαν στη Μήλο ένα φόρο δεκαπέντε ταλάντων αλλά ο φόρος αυτός πιθανότατα δεν πληρώθηκε ποτέ. Ο Max Treu ήταν ο πρώτος που πρότεινε ότι, αφού η Μήλος συμπεριελήφθη στους καταλόγους του 425, πρέπει να είχε γίνει μέλος της Αθηναϊκής ηγεμονίας και ότι η Αθήνα την τιμώρησε το 416 ως εξεγερθείσα σύμμαχο. Η πρόταση αυτή όμως δεν έχει γίνει αποδεκτή από πολλούς σύγχρονους μελετητές. Οι προτάσεις των Meiggs και Andrewes είναι πολύ πιο πειστικές και πιθανές. Ο πρώτος αμφισβητεί ότι η συγκαταρίθμηση της Μήλου στον κατάλογο του 425 υπονοεί ότι το νησί θα είχε μία ακόμα ευκαιρία να υποταχθεί στην Αθήνα χωρίς μάχη, αλλά προτίμησε να μείνει προσκολλημένη πεισματικά στην ανεξαρτησία της και κατά συνέπεια η Αθήνα της επιτέθηκε και την τιμώρησε. Ο δεύτερος, διαφωνώντας με την επιλογή του χρόνου για την επίθεση, υποστηρίζει ότι οι Αθηναίοι ήταν ανήσυχοι μετά την κατάρρευση των σχεδίων τους στην Πελοπόννησο και έτοιμοι να επιδοθούν σε οτιδήποτε παρουσιαζόταν· κάτι το οποίο είναι αναμφίβολα πιθανό και συναφές με τη διάθεση με την οποία εκμεταλλεύτηκαν την ευκαιρία να επέμβουν πάλι στη Σικελία τον επόμενο χρόνο. Ο Θουκυδίδης εξιστορεί τα γεγονότα της επίθεσης, του αποκλεισμού και της κατάκτησης της Μήλου, δίνοντας ασυνήθιστη έμφασή σ' αυτό το επεισόδιο. Ο διάλογος, ένα αριστουργηματικό κείμενο, που δεν έχει

¹²⁷ Finley (2004): 214

παράλληλο στον Θουκυδίδη, παρουσιάζεται σε **δραματική μορφή**. Ο ιστορικός παρουσιάζει τους συμπολίτες του (εκπροσώπους του Αθηναϊκού μπεριαλισμού, που βρίσκεται τώρα στην αρχή της κορύφωσής του- η εκστρατεία στη Σικελία θα ακολουθούσε σ' ένα χρόνο) να επιδεικνύουν ένα μοναδικό κυνισμό και περιφρόνηση προς τον αδύναμο. Προς τους γενναίους Μηλίους, που ικετεύουν μάταια να τους επιτραπεί ουδετερότητα, οι Αθηναίοι απεσταλμένοι υποστηρίζουν ότι η ισχύς από μόνη της έχει δίκιο. Οι Μήλιοι αρνήθηκαν να υποταχθούν, οι απεσταλμένοι επέστρεψαν στο στρατόπεδο και οι στρατηγοί διέταξαν τον αποκλεισμό της πόλης. Έπειτα άφησαν πίσω ένα απόσπασμα συμπολιτών τους και συμμάχων να πολιορκεί το μέρος από στεριά και θάλασσα και επέστρεψαν στην πατρίδα τους.¹²⁸

Υπάρχει η άποψη ότι, *αν άπαντες αυτήν εμίσησαν*, δηλαδή την πόλη της Αθήνας, δεν τη μίσησαν εξαιτίας του Διαλόγου αλλά εξαιτίας της γενικής σφαγής των Μηλίων. Η πράξη αυτή των Αθηναίων προσδίδει τη **τραγικότητά** του στον Διάλογο. Ο συνδυασμός Διάλογος-Σφαγή συνετέλεσε ώστε να μείνει η τραγωδία των Μηλίων ως στίγμα στην ιστορία της Αθήνας, ενώ οι πολλές φρικαλεότητες που διέπραξαν οι Λακεδαιμόνιοι έχουν περιπέσει στην αφάνεια.¹²⁹

Οι Αθηναίοι και οι Μήλιοι διαφέρουν σχετικά με το αληθινό ενδιαφέρον της Αθήνας. Όπως συμβαίνει σε πολλούς διαλόγους στην Ιστορία, η διαφορά είναι ένα αποτέλεσμα των ανταγωνιστών που σκέφτονται διαφορετικές χρονικές στιγμές. Οι Αθηναίοι κοιτάζουν στο παρόν και δε βλέπουν κάτι που θα σώσει τη Μήλο. Αυτοί έχουν δίκιο. Οι Μήλιοι κοιτάζουν στο μέλλον. Επίσης έχουν δίκιο. Η Μήλος καταστράφηκε. Αλλά η επόμενη περίοδος της ιστορίας ξεκινά με την πτώση της Αθήνας και την αιτιολόγηση των Μηλίων. Αυτό μας φέρνει στη Σικελική εκστρατεία. Πολλοί αναγνώστες αισθάνονται ότι υπάρχει μια συνέχεια του θέματος ανάμεσα στο Διάλογο των Μηλίων και στην αφήγηση της Σικελικής εκστρατείας. Στη Σικελία η Αθηναίοι αναμενόταν να υποστούν τα αντίποινα για την ευθύνη για όσα προκάλεσαν στη Μήλο. Αλλά υπάρχουν πραγματικές δυσκολίες για να αποδειχθεί μια τέτοια άποψη από το κείμενο. Το θέμα της ενοχής ποτέ δεν αναφέρθηκε αναλυτικά στο διάλογο των Μηλίων και μόνο λίγο στην αφήγηση της Σικελικής εκστρατείας.

¹²⁸ Παναγόπουλος (2002): 115-117

¹²⁹ Βλάχος (1994): 116

Ένα εξαιρετικό χαρακτηριστικό του Διαλόγου των Μηλίων είναι η απεχθής, αποκρουστική μορφή στην οποία τα επιχειρήματα των Αθηναίων εκφράζονται. Αυτοί χαρακτηρίζουν τους Αθηναίους ως ‘εκφοβιστές’ και αλαζόνες απέναντι στον αδύναμο, μια απεριόριστη αυτοπεποίθηση, χωρίς ταπεινότητα, και μπροστά στους θεούς. Επιπλέον, είναι έτοιμοι να διαπράξουν αυτό που σύντομα ήρθε να θεωρηθεί ένα διαβόητο έγκλημα. Ένας Αθηναίος αναγνώστης δύσκολα θα μπορούσε να αποτύχει να διαγνώσει μια περίπτωση *ύβρεως* και επομένως να αναγνωρίσει στην ακόλουθη καταγραφή της Σικελικής εκστρατείας και των ακόλουθων γεγονότων, τα αναπόφευκτα αντίποινα – τιμωρία.

Ο Θουκυδίδης πρέπει να είχε κατά νου την επίδραση που θα είχαν οι λέξεις του και είναι δύσκολο να φανταστεί ότι η επίδραση δεν δημιουργείται συνειδητά, ειδικά καθώς είναι τόσο κατάλληλο σε ένα σημείο που τοποθετείται ακριβώς στο σημείο καμπής του πολέμου. Αυτό δεν μπορεί να σημαίνει ότι ο Θουκυδίδης έχει την πρόθεση να επιδοκιμάσει τη δραματική πλευρά της ενοχής και της τιμωρίας. Στα τρία τελευταία βιβλία της Ιστορίας, όπως και στα πρώτα βιβλία, η επιτυχία και η αποτυχία αποφασίζονται από πολιτικές ή στρατιωτικές αποφάσεις και τη σωστή ή λάθος εκτίμηση των περιστάσεων. Ωστόσο, στις περιγραφές του για τις συνέπειες των ανόητων αποφάσεων ο Θουκυδίδης έχει διατηρήσει το πρότυπο των παραδοσιακών περιγραφών της τιμωρίας της *ύβρεως*. Έτσι υπονοείται στον Διάλογο ότι μια πραγματική άποψη του δικού τους συμφέροντος θα είχε οδηγήσει τους Αθηναίους στην ίδια κατεύθυνση ως συμβατικές αρχές της συμπεριφοράς, οπότε η λανθασμένη συμπεριφορά τους φέρνει κάτι παρόμοιο με αυτό που μοιάζει με την τυπική *νέμεσις*, μια παρατεταμένη μέθοδο με την οποία η Σικελική καταστροφή ήταν μόνο η αρχή.¹³⁰

¹³⁰ Liebeschuetz (1968): 76-77

15) Συμπεράσματα

Ο περίφημος, λοιπόν, Διάλογος των Μηλίων, μαζί με τον *Επιτάφιο* του Περικλή, είναι από τα κορυφαία παγκοσμίως κείμενα. Ο *Επιτάφιος* είναι ένας ύμνος υπέροχος της Αθήνας, ένα εγκώμιο της αρετής και του υψηλού φρονήματος που πρέπει να έχει ο άνθρωπος, ο πολίτης, ο πολεμιστής. Ο Διάλογος είναι από τα σκληρότερα και ωμότερα κείμενα που έχουν ποτέ γραφτεί, που ανυψώνει σε αξίωμα τον καταναγκασμό των αδυνάτων από τον ισχυρό και καθιερώνει την αρχή ότι το μόνο κριτήριο στην άσκηση της πολιτικής είναι το συμφέρον.¹³¹

Με την καταγραφή του διαλόγου ίσως ο Θουκυδίδης δεν έχει συνειδητοποιήσει ότι έχει δημιουργήσει την πιο μεγάλη σταθερή συνεισφορά στα πιο περιβόητα σκάνδαλα των Αθηναίων. Μερικοί μπορούν να διαβάσουν τον Διάλογο με παρηγοριά. Η απωθητικότητα σταματά εν μέρει στον αποκλεισμό από όλες εκείνες τις σκέψεις που θα χρησιμοποιούνταν γενικά για τον έπαινο ή την υπεράσπιση της Αθήνας, ένας αποκλεισμός που ίσως οφείλεται στην επιθυμία του να δοκιμάσει την θεωρία του για την αυτοκρατορία χωρίς την καθιερωμένη ρητορική κάλυψη. Εν μέρει αυτό σταματά στην υπόθεση που υποφώσκει στο 5.95 ότι στο βάθος βρίσκονται όχι δεσμοί αλλά ο φόβος και το μίσος πιθανόν ανάμεσα στην Αθήνα και στους υπηκόους της, μια πεποίθηση που ποτέ δεν άφησε ο Θουκυδίδης και ακόμα εμφανίζεται στο λόγο του Περικλή και βρίσκεται περισσότερο μελαγχολικά από το συνηθισμένο στον Διάλογο. Η πεποίθηση χρειάζεται εξήγηση, από τότε που η αφήγησή του δεν το επιβεβαιώνει αρκετά. Το βασικό ερώτημα για τον Διάλογο είναι πόσο μεγάλη σημασία ο Θουκυδίδης απέδωσε στην πραγματική περίπτωση της Μήλου είτε για τους δικούς του λόγους είτε συμπτωματικά. Το επεισόδιο καθώς βρίσκεται ακριβώς πριν την απόφαση για την επίθεση στη Σικελία, το σημαντικό σημείο καμπής στον πόλεμο, ο Διάλογος μας δελεάζει να το εκλάβουμε ως μια παρατήρηση στην ανατροπή των Αθηναίων. Υπάρχουν πολλές θεωρίες, αλλά ίσως αυτή η καταγραφή του επεισοδίου να αποτελεί μια 'στάση' στην εξερεύνηση του Θουκυδίδα για το ζήτημα του ιμπεριαλισμού.¹³²

¹³¹ Βλάχος (1994): 109

¹³² Andrewes (1960): 9-10

Ο Διάλογος των Μηλίων είναι ένα πολύ σημαντικό μέρος του σπουδαίου κύκλου των λόγων που εστιάζουν στο βασικό θέμα του Θουκυδίδη, η Αθήνα στο μεγαλείο της και στην πτώση της, και οι πηγές και οι διαστάσεις της δύναμης και της αδυναμίας. Μαζί με τους λόγους στη Σπάρτη, την τριλογία του Περικλή και τον διάλογο των Μυτιληναίων, ο Διάλογος περιλαμβάνει τη δική του κρίση σχετικά με τον Αθηναϊκό χαρακτήρα ως κεντρικό παράγοντα στην ελληνική πολιτική ζωή. Εάν ο ιστορικός ήθελε να διαπομπεύσει τη συμπεριφορά και τον χαρακτήρα των Αθηναίων στον Διάλογο, δεν θα τους έβαζε να συμπίπτουν τόσο φαινομενικά με τις άλλες αντανάκλασεις της Περικλείκης παράδοσης. Ως ένα εξαιρετικό χαρακτηριστικό των ανθρώπων και των καιρών τους, οι Αθηναίοι του παρουσιάζουν την ξεκάθαρη ευθύτητα, /ειλικρίνεια, που συχνά στον Διάλογο είναι παρεξηγημένη ως ένα παράδειγμα αδίστακτης ωμότητας. Αυτοί προτιμούν να ονομάζουν τα δύσκολα και τα δυσάρεστα γεγονότα του πολιτικού αγώνα με το όνομά τους.¹³³

Ο Θουκυδίδης τείνει να αναχθεί στη μεγαλύτερη δυνατή γενικότητα και επιμένει να βλέπει στην αθηναϊκή πράξη ένα σύμπτωμα φορτισμένο με σημασία: με αυτόν τον τρόπο κατορθώνει τόσο απόλυτα να κατανοήσει την αρχή από την οποία απορρέει η αθηναϊκή πράξη, ώστε να υπερθεματίζει ταυτόχρονα και για την επίθεση και για την υπεράσπιση. Πρώτα ως προς την επίθεση: ο Θουκυδίδης την αφήνει κατά μέρος, δίνοντας λιγότερο βάρος στην περιστασιακή σκληρότητα και περισσότερο στη μόνιμη ανάγκη της κατάκτησης που την προκαλεί. Ο ίδιος δεν βλέπει παρά ένα και το αυτό πράγμα, δύο όψεις μιας και μόνης εξελικτικής διαδικασίας (οι βιαιότητες της Αθήνας αυξάνουν πράγματι κατά το μέτρο που η αυτοκρατορία γίνεται πιο μισητή: εντάσσονται στην επίδειξη δύναμης). Έτσι, αυτό που θα μπορούσε να παρουσιαστεί ως ένα απλό δυσάρεστο πάθημα, ο Θουκυδίδης το εξετάζει ως ένα δεδομένο μέσα στη γενική γραμμή του ιμπεριαλισμού. Η σημασία του μέτρου υπογραμμίζεται με την παρουσία ενός μοναδικού, μέσα στο έργο, διαλόγου· το αδικαιολόγητο της πράξης είναι εμφανές ως και στην αυθάδεια με την οποία προσπαθούν να τη δικαιώσουν οι δράστες. Ο Θουκυδίδης αφήνει στη σκιά όλες τις περιστάσεις και ανάγεται σε μια γενική αρχή. Φαίνεται λοιπόν όπως, γυρίζοντας έτσι την πλάτη σ' όλες τις ψευδοδιεξόδους, θέλησε να στιγματίσει την αθηναϊκή πράξη ανεπανόρθωτα. Και όμως, την ίδια ώρα που τη στιγματίζει, την

¹³³ Wassermann (1947): 33

υπερασπίζεται. Ο Θουκυδίδης, ανατρέχοντας στην αιτία, εξηγεί ότι αυτά τα εγκλήματα είναι δεδομένα από την ίδια τη φύση του ιμπεριαλισμού: το ίδιο επιχείρημα, που φαινόταν να στρέφεται κατά της Αθήνας, έρχεται τώρα να την υπερασπίσει.

Ταυτόχρονα, η μέθοδος αυτή, που συνδέει τη δικαιολογία με την καταδίκη, δείχνει σαφέστατα τη μεγάλη επιθυμία για ενότητα που χαρακτηρίζει τη σκέψη του Θουκυδίδη. Με τον τρόπο που ο Θουκυδίδης πραγματεύεται τον ιμπεριαλισμό γενικά, δείχνει μέσα από το σύστημα των αναλύσεών του, πως η κατάσταση αυτού του ιμπεριαλισμού, προσδιορισμένη από την ίδια πάντα αρχή, τον εξωθεί λίγο-λίγο, αναγκαστικά και πολύ λογικά, σε τρόπους σκέψης και πράξης εξίσου αξιοκατάκριτους. Η επανάληψη των ίδιων επιχειρημάτων επιβεβαιώνει απλά την επιθυμία του να περικλείσει μέσα σε ένα ενιαίο χρονολογικό σύνολο το καλό και το κακό και να αναδείξει την αιτιώδη σχέση που καθορίζει τη διαδοχή τους.

Για να κατορθώσουμε να συλλάβουμε σε όλη της την έκταση την ενότητα της σκέψης του Θουκυδίδη, θα οφείλαμε να προσδιορίσουμε επακριβώς τη φύση αυτής της αλληλουχίας. Οι Αθηναίοι μιλούν για ανάγκη, και ο Θουκυδίδης φαίνεται σαν να επιδιώκει με την ανάλυσή του να αποκαλύψει πράγματι ένα είδος αυτοματισμού που θα παρέσυρε τον ιμπεριαλισμό από κατάκτηση σε κατάκτηση και στη συνέχεια στην καταστροφή. Όμως, ο ίδιος αυτός Θουκυδίδης, σε αποσπάσματα επίσης υστερότερα, επιμένει, μιλώντας για τον Περικλή, στην ομορφιά του αθηναϊκού ιμπεριαλισμού και στη δυνατότητα που είχε να επικρατήσει. Είναι σα να λέει ότι αυτή η ανάγκη στην αρχή εμφανίστηκε σαν πειρασμός: από λάθη όπως αυτά του Κλέωνα ή του Αλκιβιάδη, ό,τι συγκρατεί τον ιμπεριαλισμό στον μοιραίο κατήφορο εξαφανίζεται λίγο-λίγο, και απομένει μόνο το σχεδόν μηχανικό κίνητρό του, σαν μια ολέθρια δύναμη που κατευθύνει πια τα πάντα. Πώς δούλευε ο μηχανισμός αυτός; Ως ποιον βαθμό θα μπορούσαν να τον είχαν σταματήσει; Με ποιον τρόπο; Το να απαντήσουμε σ' αυτά τα ερωτήματα σημαίνει πως θα έχουμε κατορθώσει να προσδιορίσουμε τον τέλειο τόπο όπου πραγματοποιείται η βαθιά ενότητα της σκέψης του Θουκυδίδη για τον αθηναϊκό ιμπεριαλισμό.¹³⁴

Ο Θουκυδίδης δίνει περισσότερη έμφαση στην επίθεση κατά της Μήλου, γιατί αντιπροσωπεύει μια προσπάθεια κατάκτησης του είδους που θα επαναλαμβανόταν σε απείρως μεγαλύτερη κλίμακα στις Συρακούσες και γιατί ήθελε να δηλώσει με σαφήνεια

¹³⁴ Romilly (2004): 413-415

τη διάθεση με την οποία αυτές οι κατακτήσεις επιχειρούνταν. Ωστόσο η φύση του Διαλόγου αλλά και της τιμωρίας που επιβλήθηκε ρίχνει ένα απαίσιο φως και στους ηγέτες και στο λαό της Αθήνας. Η πόλη στην οποία είχε εκφωνηθεί ο *Επιτάφιος*, αναδεικνυόταν τώρα απλά και απροκάλυπτα ως τυραννική πόλη κι από τη στιγμή που ήταν έτοιμη γι' αυτό το ρόλο, είναι φανερό πως δε θα σταματούσε με ένα τόσο μικρό γέρας όπως ήταν η **Μήλος**.¹³⁵

Ο Διάλογος Αθηναίων πρέσβων και Μηλίων αντικατοπτρίζει το ιδεολογικό χάσμα δύο διαμετρικά αντίθετων κόσμων. Από τη μια η Αθήνα, μία από τις δύο υπερδυνάμεις του ελληνικού κόσμου και θαλασσοκράτειρα στο χώρο του Αιγαίου, του Εύξεινου και της Ανατολικής Μεσογείου, που παρασυρμένη από την αμυντική ισχύ και ναυτική της υπεροπλία υποδεικνύει με περισσή αλαζονεία ως μόνο σωτήριο για τους Μηλίους δρόμο αυτόν της υποταγής. Και μολονότι αυτή η πόλη έχαιρε υπολήψεως στον ελληνικό κόσμο για την αποφασιστική προσφορά της στον αντιπερσικό αγώνα, τώρα παρουσιάζεται ασυγκίνητη στην επίκληση του δικαίου και της ηθικής, τονίζοντας έτσι το μοιραίο εκφυλισμό μιας δύναμης ελευθερίας και φωτός σε δύναμη καταπίεσης και σκότους. Από την άλλη οι Μήλιοι, κάτοικοι μιας μικρής νησιωτικής χώρας, παρά τη δωρική καταγωγή τους, είχαν επιλέξει μια φιλήσυχη και αδέσμευτη πορεία μέσα στο ανταγωνιστικό διπολικό σύστημα του 5^{ου} αι. π.Χ. Η αδύναμη φωνή τους παρασύρει δυστυχώς και την επίκληση αυτών των θεμελιωδών αξιών, τις οποίες ανέδειξε ο κλασικός πολιτισμός και στις οποίες εδράζεται ο δυτικός λεγόμενος πολιτισμός.

Η πραγμάτευση του θέματος από τον Θουκυδίδη, ενός δηλαδή επεισοδίου που θα μπορούσε να πέρασε απαρατήρητο, καθώς συμβαίνει έξω από την πολεμική περίοδο, αποσκοπεί προφανώς στην στηλίτευση της αλαζονικής και αμοραλιστικής συμπεριφοράς μιας υπερδύναμης απέναντι σε μια μικρή και χωρίς συμμάχους χώρα, που δέχεται επίθεση σε περίοδο ειρήνης. Αν μάλιστα ο Θουκυδίδης σκοπίμως, όπως φαίνεται, αποσιωπά τη σχέση φορολογικής υποτέλειας, που βεβαιώνουν οι επιγραφές, τότε η πρόθεση του ιστορικού καθίσταται ακόμα εναργέστερη. Ο διάλογος των Μηλίων αναδείχθηκε σε σύμβολο αξιοπρεπούς αντίστασης των μικρών και ανυπεράσπιστων απέναντι στην αλαζονεία και τον αμοραλισμό των υπερδυνάμεων.¹³⁶

¹³⁵ Finley (2004): 217

¹³⁶ Κωνσταντινόπουλος (2009): 41-42

Βιβλιογραφία

- 1) Andrewes, A., 1960: *The Melian Dialogue and Perikles' Last Speech*, Proceedings of the Cambridge Philological Society, 6, pp. 1-10.
- 2) Bosworth, A. B., 1993: *The Humanitarian Aspect of the Melian Dialogue*, The Journal of Hellenic Studies, Vol. 113, pp. 30-44.
- 3) Cartwright, D., 1997: *A Historical Commentary on Thucydides. A Companion to Rex Warner's Penguin Translation*, The University of Michigan Press.
- 4) De Ste Croix, G.E.M., 2005: *Τα Αίτια του Πελοποννησιακού Πολέμου*, μετάφρ. Ε. Αστερίου, εκδ. Οδυσσέας.
- 5) Finley, J.H., 2004: *Θουκυδίδης*, μετάφρ. Τ. Κουκουλιός, εκδ. Παπαδήμα.
- 6) Gomme, A.W., -Andrewes, A., - Dover, K.J., 1969-1981: *A Historical Commentary on Thucydides*, vol. IV, Clarendon Press Oxford.
- 7) Hayward, R., Alker, JR., 1988: *The Dialectical Logic of Thucydides' Melian Dialogue*, American Political Science Review, vol. 82, no.3, MIT.
- 8) Hornblower, S., 2010: *A Commentary on Thucydides*, vol.III, Oxford University Press.
- 9) Kagan, D., 1981: *The Peace of Nicias and the Sicilian Expedition*, Cornell University Press.
- 10) Lesky, A., 2006: *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Α. Γ. Τσοπανάκης, Εκδοτικός Οίκος Αδελφών Κυριακίδη.

- 11) Liebeschuetz, W., 1968: *The structure and function of the Melian Dialogue*, JHS LXXVIII, 73-77.
- 12) Macleod, C. W., 1974: *Form and Meaning in the Melian Dialogue*, Historia, Bd. 23, H.4, pp. 385-400.
- 13) Montanari, F., 2010: *Ιστορία της Αρχαίας Ελληνικής Λογοτεχνίας. Από τον 8^ο αι. π.Χ. έως τον 6^ο αι. μ.Χ.*, μετάφρ. Σ. Κουτράκης, Δ. Κουκουζίκια, Κ. Σιββά, University Studio Press.
- 14) Mosse, C. Schnapp-Gourbeillon, A. 2012: *Επίτομη Ιστορία της Αρχαίας Ελλάδας (2.000-31 π.Χ.): (με 21 εικόνες και 9 χάρτες)*, μτφρ. Λ. Στεφάνου, εκδ. Παπαδήμα.
- 15) Romilly, J. de, 2004: *Ο Θουκυδίδης και ο Αθηναϊκός Ιμπεριαλισμός. Η σκέψη του ιστορικού και η γένεση του έργου*, μετάφρ. Λ. Στεφάνου, εκδ. Παπαδήμα.
- 16) Romilly, J. de, 1995: *Αλκιβιάδης ή οι κίνδυνοι της φιλοδοξίας*, μετάφρ. Μ. Αθανασίου, Κ. Μηλιαρέση, εκδ. Το Άστυ.
- 17) Said, S., Trede, M., Le Boulluec, A., 2001: *Ιστορία της Ελληνικής Λογοτεχνίας*, μετάφρ. Γ. Ξανθάκη- Καραμάνου, Δ. Τσιλιβεργής, Β. Πόθου, εκδ. Παπαζήση.
- 18) Tritle, L.A., 2011: *Ο Θουκυδίδης και η πολιτική της ισχύος*, στο *Τριάντα δύο μελέτες για τον Θουκυδίδη*, University Studio Press, 487-506.
- 19) Wilcken, U., 1976: *Αρχαία Ελληνική Ιστορία*, μτφρ. Ιω. Τουλουμάκου, εκδ. Παπαζήση.
- 20) Walzer, M., 2008: *Δίκαιοι και Άδικοι πόλεμοι. Σκοποί, κανόνες, μέσα, εγκλήματα και θεωρία πολέμου 428 π.Χ.-2003 μ.Χ.*, μετάφρ. Γ. Δημητροπούλου, εκδ. Ιωλκός.

- 21) Wassermann, F. M., 1947: *The Melian Dialogue*, Transactions and Proceedings of the American Philological Association, vol. 78, pp. 18-36.
- 22) Βλάχος, Α., 1994: *Παρατηρήσεις στον Θουκυδίδη: Ξυγγραφής Α-΄Θ, τ.2*, Βιβλιοπωλείο της Εστίας.
- 23) Βώρος, Φ.Κ., 2001: *Διάλογος Μηλίων και Αθηναίων: Ένα μήνυμα σύγχρονης πολιτικής σκέψης και πράξης ή Λόγος Αρχαίος για την αλαζονεία της δύναμης*, στο www.voros.gr.
- 24) Ζουμπουλάκης, Κ., 2017: *Η τραγωδία της Μήλου*, στο *Ελλήνων Ιστορικά-Πελοποννησιακός πόλεμος, ο πρώτος 'εμφύλιος' των Ελλήνων*, Τύπος της Κυριακής, 86-89.
- 25) Κείγκαν, Ντ., 2004: *Ο Πελοποννησιακός Πόλεμος*, μετάφρ. Ν. Πηλαβάκης, εκδ. Ωκεανίδα.
- 26) Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ., 2013: *Αρχαία Ελληνική Ιστοριογραφία. Συγκριτική προσέγγιση των τριών ιστορικών της Κλασσικής περιόδου*, εκδ. Ι.Σιδέρης.
- 27) Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ., 2009: *Η ιδεολογία της αθηναϊκής ηγεμονίας. Από την Realpolitik στην Machtpolitik*, στο *Η ιδεολογία στο χρόνο μέσα από εκφάνσεις του πολιτιστικού φαινομένου*, εκδ. οικ. Αντ. Σταμούλης, 23-43.
- 28) Κωνσταντινόπουλος, Β.Λ. Πανομήτρος, Δ.Κ., 2010: *Το Ύφος του Αρχαίου Ελληνικού Πεζού Λόγου*, εκδ. Παπαζήση.
- 29) Παναγόπουλος, Α., 2002: *Θουκυδίδης: αιχμάλωτοι, όμηροι, εξόριστοι, φυγάδες και πρόσφυγες στον Πελοποννησιακό πόλεμο*, εκδ. Παπαζήση.
- 30) Φιλολογική ομάδα Κάκτου, 1992: *Θουκυδίδης*, μετάφρ. Α.Γεωργοπαπαδάκος, Κάκτος.